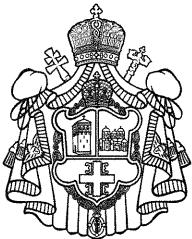

*С благословом Његове Светости
Патријарха српског
Госпођина ИРИНЕЈА*

*Библиотека
Богословски уџбеници 14*

Др Рајко Л. Веселиновић

**Историја
Српске православне цркве
са народном историјом**

КЊИГА II
(1219–1766)

УЏБЕНИК ЗА УЧЕНИКЕ БОГОСЛОВИЈА

СВЕТИ АРХИЈЕРЕЈСКИ СИНОД
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Друго исправљено издање

Београд
2010.

ПРЕДГОВОР

Ова Историја Српске православне цркве са народном историјом написана је према важећем плану и програму као уџбеник за ученике српских православних богословија. Она обухвата црквену и народну прошлост од прогласа самосталне Српске архиепископије, преко њеног уздизања на степен Патријаршије, до укидања од стране Турака (1219–1766).

Историјски материјал распоређен је на веће тематске целине које се састоје од мањег или већег броја методских јединица. Све су оне између себе органски повезане. Према томе, наставник ће се моћи лако одлучити да ли ће једну тематску целину обрађивати одједном или у више методских јединица. На то ће, свакако, утицати обим и тежина односне целине.

Пошто се у нашим богословијама не изучава посебно политичка историја српског народа, писац је настојао да према програму обради најглавније догађаје и чињенице из политичке, друштвене, привредне и културне историје. Ово је утолико потребније јер је Српска црква народна, те је као таква делила кроз векове исту судбину са својим народом. Односи и везе између Српске цркве и Српске државе у прошлости били су веома живи и плодоносни. Многи политички догађаји утицали су на црквени живот, док је знатан број црквених старешина и других, знатно доприносио политичком учвршћењу српске државе, њеном угледу у земљи и иностранству, и својим културним и уметничким радом знатно уздигао и обогатио српску културу.

Оживљавању наставе много ће допринети упознавање ученика са прворазредним изворима, нарочито са житијима српских краљева и архиепископа, са биографијама, похвалама, повељама, записима, Крмчијом (Законоправило) и другим. Да би овако схваћено оживљавање наставе постало што целисходније, потребно га је удржити са начелом очигледности. То је лако изводљиво захваљујући обиљу квалитетног ликовног

материјала почев од историјских слика, цртежа, портрета владара и архиепископа до земљописних и историјских карата тематског и општег карактера. Овоме треба додати и извођење стручно испланираних излета који ће ученицима омогућити непосредну предметну очигледност.

Солидна обрада садржаја текста уџбеника спојена са читањем односних извора и са ликовном и предметном очиглед-ношћу, знатно ће допринети лакшем усвајању наставног гради-ва као културног, односно, као васпитно-образовног добра. Усвојено на тај начин, оно ће постати лично културно добро ученика и неизbrisиви елеменат њихове културне свести.

У новије време, у савременој оријенталистици с правом све више се користе изрази Османлије, Османско царство, османски и слично уместо досадашњих израза Турци, Турско царство, турски и слично пошто у тој држави нису живели само Турци него и други народи исламске и других вероисповести. Због тога у овој књизи изразе Турци, турски и сл. треба схватити као синоним за Османлије, османски и слично.

СРПСКА АРХИЕПИСКОПИЈА

ДОБИЈАЊЕ САМОСТАЛНОСТИ СРПСКЕ ЦРКВЕ 1219. ГОДИНЕ

Почетком XIII века Србија је извојевала потпуну државну и црквену самосталност. Краљ Стефан Првовенчани (1196–1227) успео је, и поред многих унутрашњих и спољнополитичких тешкоћа, да учврсти политички поредак који је засновао његов отац, велики жупан Стефан Немања.

Ускоро после одласка архимандрита манастира Студенице Саве (1208–1217) из Србије у Свету Гору, промениле су се политичке прилике у оним државама које су се граничиле са Србијом, а које су дотле угрожавале њен опстанак: *Латинско царство*, створено у време Четвртог крсташког рата (1204) са престоницом у Цариграду, почело је да слаби, а Угарска је изгубила папску наклоност и борила се са низом својих унутрашњих политичких тешкоћа.

Мада је нешто раније услед неповољних политичких прилика по Србију, био принуђен да прими краљевску круну од римског папе као од световног владара „велике римске државе”, Стефан Првовенчани је почeo да се удаљава од римске курије. Пошто је српска држава призната за краљевину, Стефан Првовенчани је са Савом разговарао и о оснивању самосталне Српске цркве. На основу споразумно донете одлуке Сава је отпутовао цариградском патријарху и византијском цару који су живели у то време у граду Никеји, у Малој Азији, у који су пренели сва седишта после освајања Цариграда од Латина у Четвртом крсташком рату (1204). Пошто латински крсташи нису успели да униште целу Византију, то су се поједини њени делови одржали и осамосталили: у Малој Азији основани су *Никејско* и

Трайезунтско царство, а на Балканском полуострову Египска област.

Цариградски патријарх као васељенски у свом саборном саставу, са својим синодом и византијски цар имали су право подизања поједињих цркава на виши степен и достојанство. Сава је то знао те је половином 1219. године отишао са неколико својих ученика у Никеју, да за самосталну и независну српску државу тражи самосталну и независну Цркву. Краљ Стефан Првовенчани упознао је свога пашенога цара Теодора I Ласкара са својим и Савним планом о добијању самосталности Српске цркве, тако да је цар већ раније знао зашто Сава долази у Никеју.

Сава је дugo расправљао са царем Теодором I Ласкаром о политичким и црквеним разлозима за оснивање самосталне Српске цркве. Цар Теодор је жеleo да придобије што више савезника за борбу против Латинског царства, те се због тога надао да ће давањем самосталности Српској цркви стeћи у Србији новог савезника, јер му је било познато да се Србија већ раније успешно одбранила од бугарско-латинског (1214) и угарско-латинског савеза (1216).

У црквеном погледу Србија би се ослободила дотадашње јурисдикције Охридске архиепископије која се налазила под утицајем Епира, непријатељски расположене према Никејском царству. Охридска архиепископија радила је на томе да своја права уздигне изнад права Цариградске патријаршије у Никеји. Због тога је између Никеје и Охрида дошло до неспоразума и до распри. Сава је знао за тај сукоб, те га је искористио у интересу Србије.

Сава, први српски архиепископ (1219–1233). После постигнутог споразума, Сава је предложио цару Теодору, да за првог српског архиепископа буде посвећен један од његових ученика које је са собом довео у Никеју. Цар је то одбио јер му је била позната жеља Стефана Првовенчаног да Сава буде

посвећен за првог самосталног српског архиепископа. После дужег колебања, Сава је на то пристао. Цар је своју одлуку саопштио цариградском патријарху тражећи од њега потребну црквену сагласност.

Тако је заповешћу царевом, а руком патријарха Манојла I Харитопула Сарантена архимандрит Сава назначен 1219. године за првог самосталног српског архиепископа „све српске и поморске земље”. После избора, патријарх је посветио Саву за архиепископа и о томе му је дао патријарашку грамату. На основу ње Сава је стекао право да управља, рукополаже и учи. Другом граматом, цар и патријарх су потврдили самосталност (самоосвећеност) Српске цркве. Добијањем самосталности Српска црква стекла је право сазивања архијерејског сабора који је самостално бирао и посвећивао српску вишу јерархију и архиепископа. Отада новоизабрани архиепископ није морао одлазити у Никеју на посвећење као што је то Сава морао да уради. Чин посвећења обављао се у Србији.

Крмчија (Законоправило) као основни закон за уређење Српске цркве. Архиепископ Сава вратио се са својим ученицима из Никеје у Свету Гору. Одавде је понео потребне и богослужбене књиге, па је са изабраним ученицима кренуо у Србију преко Солуна. У Солуну се задржао извесно време у манастиру Филокалу где су под његовим надзором преведене књиге о исповедању вере и о суђењу. Од тих књига, од нарочитог је значаја Номоканон или Крмчија (крмити – управљати). Крмчија је зборник византијско-римског црквеног и грађанског законодавства на основу кога се судило. Захаљујући своме пријатељу из младости, солунском архиепископу Костадију, Сава се упознао са уређењем Солунске архиепископије. Костадије му је дао доста корисних савета о томе, како треба да уреди нову српску архиепископију.

Архиепископ Сава је из Солуна известио краља Стефана о своме доласку, но, пошто је Стефан оболео, Саву су на државној граници дочекали Стефанови синови, свештенство и властела те су га допратили у престоницу Рас.

ОРГАНИЗАЦИЈА СРПСКЕ АРХИЕПИСКОПИЈЕ

После саветовања са оболелим братом Стефаном Првовенчаним, архиепископ Сава је отишао из Раса у манастир Студеницу. Ту се задржао извесно време рукополажући свештенике и учећи их истинитом пастирству, а како је ускоро довршена и изградња новог манастира Жиче (храм Св. Вазнесења), близу ушћа Ибра у Западну Мораву, Сава је прешао у Жичу. Жича је, на основу Стефанове и Савине повеље о оснивању српских епископија била одређена за седиште Српске архиепископије. Да би што боље учврстио привредну и финансијску самосталност и снагу нове архиепископије, Стефан Првовенчани је својом чувеном *Жичком повељом* (1220) обдарио своју задужбину, Жичу, са 57 села и заселака и са више од две стотине породица земљорадника („земљани људи“) и сточара („власи“). Пространа властелинства или феуде добили су и други српски манастири и епархије (*епархијска властелинства*). Жичка и друге повеље гарантовале су неприкосновеност црквене својине. Захваљујући својим великим епархијским, манастирским и црквеним властелинствима, Српска црква избила је међу прве редове средњовековног српског друштва и постала је најмоћнији чинилац и сигурна потпора српским владарима.

Та политичка и национална улога Српске цркве дошла је до изражaja и приликом оснивања поједињих епископија. За седиште Архиепископије одређена је Жича. *Жички епархијски епиској* постао је сам Св. Сава. Његова епархија налазила се према римокатоличкој Угарској, те је имала задатак да сузбија тежње угарског примаса из Калоче. Овај примас полагао је своје

право на Србију од оног тренутка када је Угарска помогла Вукану да збаци са престола брата Стефана.

Као архиепископ „све српске и поморске земље“, Сава је настојао да ојача православље у Приморју, те је за то подручје основао две епископије: хумску или захумску са седиштем у манастиру св. Богородице код Стона, на Пељешцу и *зейску епискоју* са седиштем у манастиру Св. Архангела Михаила на полуострву Превлаци, близу Тивта у Бококоторском заливу. Ово је била епископија са задатком да сузбија продирање римског утицаја из приморских градова Котора и Бара.

У унутрашњости Србије основана је *хвостанска епискојија* са седиштем у манастиру Успења св. Богородице (Мала Студеница, или малостуденичка епископија),oko изворишта Белог Дрима. У Полимљу су основане *будимљанска епискојија* са седиштем у манастиру Св. Ђорђа, у области Бихор, близу Берана – са задатком да онемогућава ширење римокатоличке вере преко Зете у Рашку и *дабарска епискојија* са седиштем у манастиру Св. Николе (данас манастир Бања), близу Прибоја, на Лиму. Седиште *моравичке епискојије* налазило се у цркви Светог Ахилија у данашњем Ариљу. Обухватала је слив реке и област Моравице. *Тойличка епискојија* обухватала је област у којој је некада владао Стефан Немања као велики жупан. Њено седиште налазило се у Немањиној задужбини, манастиру Св. Николе у Топлици.

Поред тих новоустановљених епископија, постојале су од раније три епископије у Србији: *рашка* са седиштем епископа при цркви Св. Петра и Павла, близу Раса, *лијанска* са седиштем епископа најпре у Липљану, потом у Грачаници (отуда се називала још и *грачаничком* или *новобрдском*), а обухватала је област Косова, и *призренска* са седиштем епископа у манастиру Св. Богородице Љевишке у Призрену. Постављањем Србина епископа у Призрену, уместо ранијег Грка, Сава је желео да на тај начин спречи продирање ненародног утицаја из грцизираног Охрида.

Српска архиепископија подељена је на епископије, епископије су подељене на протопопијате, а протопопијати на парохије.

У манастиру Жичи извршен је избор и посвећење српских епископа из броја оних ученика које је Сава са собом повео из Хиландара. Шаљући их на дужност у епископије, Сава је захтевао од њих да „ревнује за свако добро по новом закону Христовом и да сваки пастир чува своје духовно стадо по предању светих апостола”. Нови епископи приводили су крају раније започети Савин рад на препороду српског народа. Сваки епископ добио је за своју епископију потребне богослужбене књиге и по један оверени препис Номоканона или Крмчије којим је изједначено црквено и државно законодавство за целу Србију. На тај начин буђена је у српском народу правна свест и полагани су темељи културне свести.

Своју мисионарску делатност Сава је наставио и као архиепископ: сазивао је црквено-народне саборе на којима је држао знамените беседе о правој вери, одбацивао је као јеретичка учења све оно што се није слагало са одлукама васељенских сабора; настојао је да уклони хаос у брачним односима и остатке многобожачких схватања и веровања у народу.

Напад охридског архиепископа Димитрија Хоматијана на Св. Саву и његов протест против самосталности Српске цркве. У време организовања српске самосталне Цркве, постојало је велико супарништво између Цариградске патријаршије у Никеји и Охридске архиепископије, као и између двеју византијских држава – Никејске царевине у Малој Азији и Епирске области на Балканском полуострву. Пошто се седиште Охридске архиепископије налазило у Епирској деспотовини, то је епирски деспот подржавао Димитрија Хоматијана у његовим тежњама да се уздигне изнад васељенског патријарха у Никеји. Димитрије Хоматијан ће после наглог успона Епира под владом Теодора Анђела крунисати Теодора за византијског цара у Солуну 1227. године.

Епископије Српске цркве 1220. године

Иако је Србија постала самостална држава са самосталном црквом, Димитрије Хоматијан је преко скопског епископа уручио Сави у мају 1220. године писмени протест против самосталности Српске цркве којим је напао Св. Саву. Хоматијан га прекорева што је оставио испосништво у Светој Гори, што се вратио у Србију и што се одао политичким пословима. Чуо је, пише у протесту, да је Сава постигао архиепископско достојанство и да је посветио многе епископе, а није му познато да ли је то урадио са одобрењем и на уредно одређеним mestима.

Хоматијан се чуди како је Сава могао постати архијереј у Србији и зашто је ишао у Никеју ради посвећења, када се зна да је то његово право, пошто су охридски архиепископи посвећивали дотада оне који су постајали епископи у Расу. Хоматијана је највише заболело што је Сава приволео Грка епископа у Призрену да поднесе оставку. „Да ли си то учинио начинима који могу бити канонички сасвим одобрени”, питао се Хоматијан, те је припредио Сави да ће га искључити из Цркве.

Самосталност добијена на основу канона. Сави је било врло добро познато да Димитрије Хоматијан нема право давања – архиепископског достојанства и самосталности Цркве, пошто је и сам у канонском погледу зависио од васељенског патријарха у Никеји. Због тога је Сава сасвим канонски поступио што је отишао *васељенском патријарху* у Никеји да тамо изради „самодржавној“ Србији самосталну Цркву. То право добијања самосталне Цркве у самосталној држави заснива се на одлукама васељенских сабора а нарочито на одлуци Четвртог васељенског сабора да самостална држава треба да има и самосталну Цркву, односно, да црквене границе треба да се поклапају са државним границама или територијом. Пошто је Србија проглашењем за краљевину извојевала потпуну државну самосталност, то се Охридска архиепископија, под чијом се јурисдикцијом налазила Српска црква пре прогласа српске краљевине, није више могла на основу канона мешати у послове Цркве у другој држави. Због тога је остао без икаквог одговора и поновљени протест Димитрија Хоматијана васељенском патријарху Герману II у Никеји. Охридска архиепископија била је ограничено аутокефална и није била у рангу источних патријархата, те према томе није ни била одлучујући чинилац аутокефалије. То се најбоље види по томе, што је у XVIII веку васељенски патријарх у Цариграду укинуо Охридску архиепископију.

РАД СВЕТОГ САВЕ И ЖИВОТ СРПСКЕ ЦРКВЕ ДО ЊЕГОВОГ ОДРИЦАЊА ОД УПРАВЕ

Одмах после увођења у живот нове Српске архиепископије Св. Сава је припремио и обавио крунисање свога брата Стефана за српског краља по православном обреду. Крунисање је обављено у манастиру Жичи на државном сабору, на Спасовдан 1220. или 1221. године. Отада се Стефан потписивао као „Првовенчани краљ“.

После добијања црквене самосталности и крунисања Стефана за краља, Србија је будно пратила нагле успоне Епира под владом Теодора Анђела и Бугарске под владом Јована Асена II који је желео да створи велико бугарско-византијско царство. Велики утицај Епирске царевине осетио се ускоро и у Србији. У септембру 1227. године, Стефан Првовенчани је сишао са престола и Св. Сава га је замонашио. На престо је дошао Стефанов син, краљ Радослав (1227–1234). Он је био ожењен ћерком епирског владара Теодора Анђела, те се налазио под великим утицајем свога таста. Краљ Радослав успоставио је везе и са Димитријем Хоматијаном, који је био противник његовог стрица, Св. Саве.

Прво путовање Св. Саве у Свету земљу. У марта 1229. године знаменити средњовековни владар Фридрих II Хохенштауфен ослободио је Јерусалим који је иначе био под управом египатског султана Камила, те је са њим закључио повољан уговор. После тих догађаја, Сава је почeo да се спрема за ходочашће у Света места Палестине. У Акону (стара Птоломајда) искрцао се из лађе, па је најпре отишао у Јерусалим да посети патријарха Атанасија и, затим, многа света места хришћанства (Голгота, Витлејем, Сион, Гетсиманија, Јелеонска гора, Галилеја, Витанија, Јордан, Назарет, Таворска гора). Том приликом откупио је и подигао неколико манастира у којима је насељио српске монахе: у Акону манастир Св. Ђорђа, на брду

Сиону (близу Јерусалима) манастир Св. Јована Богослова и друге. Овим манастирима било је намењено да буду свратишта и одморишта ходочасника из Србије. Са првог путовања, Сава се вратио у Србију 1230. године преко Свете Горе и Солуна у коме се састао са епирским царем Теодором Анђелом, тајстом српског краља Радослава.

Исте године по Савином повратку са првог ходочашћа из Свете земље, дошло је до великог преокрета на Балкану. Бугарски цар Јован Асен II тешко је поразио код Клокотнице епирског господара Теодора Анђела (1230), те је тако Бугарска заузела прво место међу балканским државама. Превласт Бугарске учинила је да је незадовољна властела у Србији збацила са престола Радослава и довела на престо његовог брата Владислава (1234–1243), иначе ожењеног ћерком моћног бугарског цара Јована Асена II.

Одрицање Св. Саве од управе Српском црквом и његов други одлазак на Исток. Доласком на престо краља Владислава у Србији је уместо дотадашњег грчког преовладао бугарски утицај. Сава, свакако, није био задовољан приликама у Србији, јер је на сабору у Жичи одлучио да поднесе оставку на управу Српском црквом. Сабор је 1234. усвојио Савин предлог којим је за свога наследника препоручио жичког јеромонаха Арсенија. Сава је, затим, посветио Арсенија за епископа са правима и титулом архиепископа све српске и поморске земље.

У пролеће 1234. године Сава је поново кренуо на Исток на своје друго поклонничко путовање. Преко Будве и Бриндизија са великим пратњом, лађом је стигао у Акон, па је преко Кесарије дошао у Јерусалим. Одавде се јавио једним писмом студеничком игуману Спиридону, а доносилац писма предао је Спиридону и неке дарове које је Сава послao из Свете земље.

Осим Палестине, Сава је посетио Египат и његове знаменитости. Александријски патријарх дочекао га је као свог драгог госта и дао му водича који је требало да га прати до

испосничких средишта у Мареоти, Ливији, Тиваиди и до других крајева и места. Сава је тада посетио стари и нови Каиро, где га је пријатељски дочекао египатски султан који му је такође ставио на располагање потребне водиче. Са полуострва Синаја Сава је отпутовао преко Јерусалима у Антиохију, где га је срдачно дочекао тамошњи патријарх Симеон. После тога је допутовао преко Мале Јерменске и Мале Азије у Цариград. Ту се задржао неко време ради послова са мајсторима царских радионица код којих је поручио израду потребних предмета за Српску цркву. Из Цариграда је преко црноморског пристаништа Месемврије отпутовао у бугарску престоницу Трново да се види са својим пријатељем, моћним бугарским царем Јованом Асеном II.

СМРТ СВЕТОГ САВЕ У ТРНОВУ, ПРЕНОС И САХРАНА У МИЛЕШЕВИ, И ПРОГЛАШЕЊЕ ЗА СВЕТИЉЕ

Већ 1234. године, у своме писму студеничком игуману Спиридону, Св. Сава је јавио да се у Јерусалиму разболео са целом својом пратњом због великих путних напора приликом ходочашћа по светим местима. Пошто му се болест повратила у Трнову, бугарски цар Јован Асен II уступио му је, због велике зиме, своје топле царске одјаје. Предосећајући да ће умрети, Сава је наредио својим пратиоцима да саставе списак свих светих ствари које је купио на Истоку и у Цариграду. Тада списак са пописаним књигама, одеждама, златним свећњацима и светитељским моштима послао је у Србију уз пропратно писмо краљу Владиславу.

Известан број књига, свечаних одежди и свећњака дао је Св. Сава Бугарској патријаршији, примио св. тајну причешћа и уз последње речи „Слава Богу за све” преминуо око поноћи између 13. и 14. јануара 1236. године. Свечану сахрану обавио је бугарски патријарх Јоаким у припрати цркве Четрдесет мученика, задужбине цара Јована Асена II (покрај реке Јандре). Бугарски цар озидao је гроб за Св. Саву на чији је врх ставио камен, прекрио га царском багреницом и поставио више њега свећњаке и златно кандило.

Архиепископ Арсеније подстицао је краља Владислава да пренесе тело Св. Саве из Трнова у Србију. Због тога је краљ Владислав слао своме тасту, бугарском цару, два изасланства. Но, преносу тела Св. Саве одлучно су се усротивили бугарски патријарх, велможе и цело Трново, те је бугарски цар одбио молбу свога зета, краља Владислава. Тада је краљ Владислав сазвао државни сабор који му је одобрио да лично отптује у Трново у пратњи неколико српских епископа. Тек тада је бугарски цар одобрио да се тело Св. Саве пренесе у Србију.

Када је отворен Савин гроб, нашли су га „света телом и духом, као што су га и пре у животу видели”. Вероватно су га већ тада српски епископи прогласили за светитеља. Поводом преноса Савиног тела, Доментијан је написао Житије Светом Сави, а непознати црквени писац саставио је Службе престављењу Светог Саве (14/27. јануар) и преносу његових моштију (6/19. мај).

Архиепископ Арсеније заједно са вишим и нижим свештенством дочекао је тело Св. Саве у манастиру Милешеви. Дочеку је присуствовало мноштво народа и властеле. Савино тело положено је у гроб у цркви манастира Милешеве, задужбине краља Владислава.

КЊИЖЕВНИ РАД СВЕТОГ САВЕ И ЊЕГОВ ОПШТИ ЗНАЧАЈ ЗА СРПСКУ ЦРКВУ И СРПСКУ ДРЖАВУ

Стеван Немања је настојао да своју децу што боље васпита и образује. Ту бригу око васпитања признали су оба сина књижевника: и Св. Сава и Стефан Првовенчани. Стефан у узбуђењу на једном месту пише: „Како ли ћу заборавити добра и блага васпитања твоја??”

Св. Сава је у детињству и у младости, као жупан у Хуму, могао читати преведене књиге словенских апостола и списе Св. Климента Охридског. Он је са великим задовољством читао биографије знаменитих хришћана: оснивача монаштва Св. Антонија (†356), Св. Саве Освећеног (†532), старешине јерусалимских манастира и писца правила за манастирски живот. Из *Лествице*, дела Св. Јована Лествичника (†око 600) упознао се са прописима и упутствима о аскези као средству за постизање хришћанских врлина. Ова књижевност радо је читана тада и у образованијем друштву световњака.

За Савино књижевно образовање од ванредног је значаја његов долазак у Свету Гору. После кратког боравка у руском манастиру, где је имао прилике да чита руске рукописе, Сава је

прешао у грчки манастир Ватопед. Тај прелаз био је веома значајан за Савино лично образовање и духовни живот. Овде је научио грчки језик који ће му после много користити и као преводицу и као дипломати. Знање језика омогућило му је да чита и изучава византијска богословска дела у којима су изложене основне истине православне вере. Тако је на извору упознао византијску културу и стекао велико теоријско знање.

Исте године када је Стефан Немања својом *Хиландарском пoveljom* учврстио економску независност новоподигнутог Хиландара (1199), Св. Сава је превео са грчког језика *Хиландарски тийик* по коме се управљало хиландарско братство у своме унутрашњем манастирском животу. У књижевни рад Св. Саве спада и *Карејски тийик* којим је он прописао правила за живот у испосници са ћелијама уз које се налазила црквица Св. Саве Освећеног у Кареји (1199). Из тога времена је и његов превод са грчког *Утисциво за читање исалицира*. Када је светогорски сабор годину дана после смрти прогласио Стефана Немању за светитеља, Сави је стављено у задатак да напише *Службу Св. Симеону* у којој прве главе садрже *Житије Св. Симеона*. То је прва биографија у српској књижевности средњег века писана српским језиком. Овде треба споменути и *Тийик студенички. Света словеса* и неки други списи Св. Саве изгубљени су. У његов књижевни рад спада и *Писмо изуману Сириону* писано у Јерусалиму и послато у Студеницу.

Општи значај Св. Саве за Српску цркву састоји се у томе, што је он у време тадашњих изванредно тешких, променљивих и заплетених политичких прилика на Балканском полуострву успео да издејствује самосталност Српске цркве и да је организује на националној основи. Српска црква од времена Св. Саве постала је активна и жива организација која се успешно борила против свих ненародних политичких и духовних утицаја (романских, грчких и угарских). Она је успела да створи сопствени културни живот и општи духовни израз користећи позитивне тековине православне византијске културе.

Свети Сава је значајан и за учвршћивање српске државе и њених начела. Српска црква са српском народном вишом и ником јерархијом у својој прошлости стално је била заштитник народних и државних интереса у самосталној српској држави и моћна потпора за учвршћење династије Немањића.

Свети Сава је био вешт политичар и окретан државник. Своме брату Стефану Првовенчаном био је незаменљив саветник у државним пословима, а у три маха спасао је својом дипломатском вештином и мисијом младу српску државу од непријатеља: његовом заслугом пропао је бугарско-латински савез склопљен против Србије (1214); када се бугарски кнез Добромир Стрез (кога је Стефан Првовенчани примио у Србију гоњен осветом бугарског цара Борила) одметнуо од Стефана и устао на њега, Сава је отишао у Просек и покушао да га одврати од буне против Стефана. Стрез је одбио Савине разумне предлоге, а његови доглавници га убију после Савиног одласка, те се тако Србија сачувала од унутрашњег рата.

Када је 1216. године створен римокатолички угарско-латински савез против Србије, Стефан Првовенчани је отишао Св. Сави у Студеницу због договора и саветовања о даљим потезима. Свакако, на Савин предлог Стефан је отишао у Равно (Ћуприја), на тадашњу српско-угарску границу где се споразумео са угарским краљем Андријом II. После тога је отишао у Ниш где је одбацио захтев латинског цара Хенрика Фландријског да му потчини Србију.

Савина двострука борба за духовну слободу и за државну безбедност чини га изузетно значајном личношћу у српској црквеној, културној и политичкој историји. Делом и примером Св. Саве напајаје се сва потоња српска поколења, а Српска црква како ју је уредио Св. Сава постала је после пропasti средњовековних српских држава једина народна организација кроз коју се живело верски и културно. Она је била чувар немањићке идеје о српској државности.

НАСЛЕДНИЦИ СВЕТОГА САВЕ ОД СВЕТОГ АРСЕНИЈА ДО САВЕ III (1233–1316)

Архиепископ Арсеније I и његов рад

За стотину двадесет и седам година постојања аутокефалне Српске архиепископије (1219–1346) налазило се на архиепископском престолу свега дванаест архиепископа. У државном животу Србије то је било доба сталног политичког, привредног и територијалног снажења и ширења упркос повремених криза кроз које је Србија пролазила.

Први наследник Свегога Саве био је архиепископ *Арсеније* (1233–1263, †1266) родом из Срема у који је тада спадала и Мачва са Колубаром. Одушевљен радом Св. Саве, он је дошао у манастир Жичу. Ту га је Сава узео под свој непосредни васпитни надзор и почeo да га упознаје са суштином православља, са литургијом и црквено-правним одредбама. Са свога места у цркви (катихуменија) Сава је пратио богослужења која је Арсеније обављао са великим познавањем црквеног устава. Због тога га је поставио за еклисијарха архиепископског катедралног храма са задатком да се брине за правилно богослужење, да одређује монахе који ће појати на богослужењу, да монаси редовно долазе на богослужења и да се владају како треба. Као еклисијарх Арсеније се такође старао о чистоћи и реду у храму и трпезарији.

Приликом повлачења са архиепископског положаја на сабору у Жичи 1234. године, Св. Сава је предложио јеромонаха Арсеније за свога наследника. Арсеније је био добар говорник и црквени појац. Толико је волео духовне песме, да је и приликом умирања наредио присутним да поју.

Премештање седишта Српске архиепископије у Пећ и подизање пећког манастира. У време Арсенијеве управе Српском црквом запретила је Србији велика опасност од најезде Тата

(Монголи) који су из унутрашњости Азије продрли у Европу. Пошто су опустошили Угарску и Славонију и допрли до Јадранског мора, они су при повратку са Балканског полуострва прешли преко Србије и том приликом је опустошили. После татарске најезде нездовољна властела збацила је краља Владислава са престола и довела је за краља његовог најмлађег брата Уроша (1242–1276).

За време владавине краља Уроша дошло је до борбе између Барске у Дубровачке римокатоличке архиепископије око јуридикције над римокатолицима у Србији. Та борба решена је у корист јуридикције Барске архепископије (1255), али је због тога долазило до сукоба између Уроша и Дубровника. Дубровчане су помагали Бугари. Они су продрли у Србију, опустошили долину Лима и опљачкали манастир Св. Петра код Бијелог Поља.

У таквим несигурним политичким околностима краљ Урош и архиепископ Арсеније намеравали су да пренесу седиште Српске архиепископије из близине угарско-српске границе дубље у унутрашњост државе. Близу Пећи, при улазу у живописну Руговску клисуру пуну испосничких пећина (отуда Пећ) и прекрасних природних лепота подигао је архиепископ Арсеније око 1250. цркву Св. Апостола у метоху Жиче, која је касније по Жичи прозвана Св. Спас. Ту је касније у време арх. Јакова (1286–1292), пренето седиште архиепископије.

Архиепископ Сава II

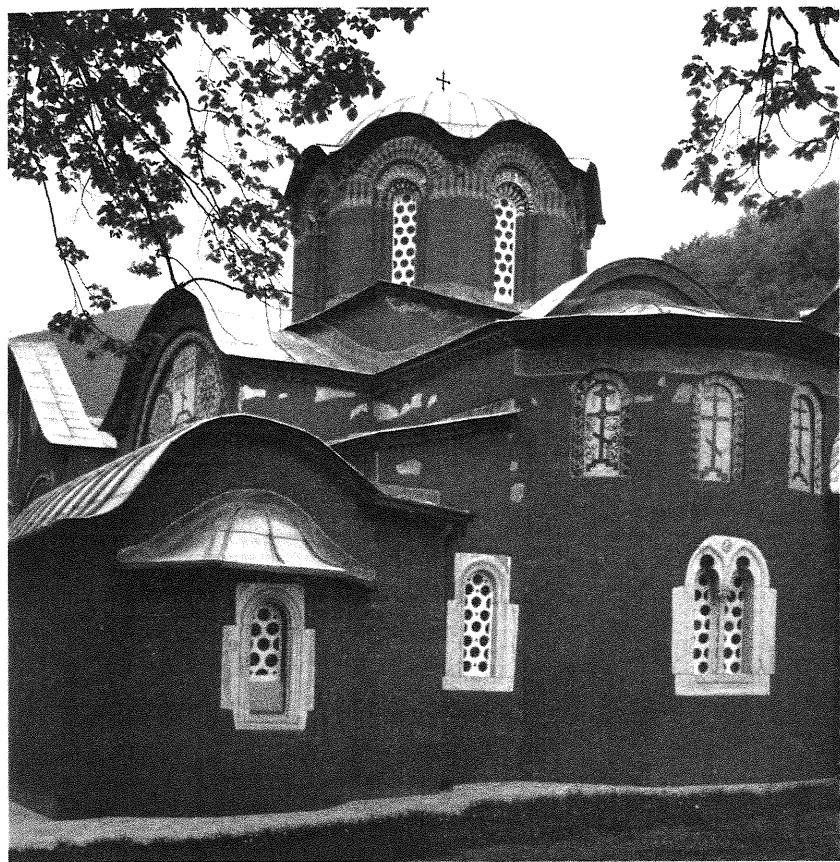
Пошто се Арсеније разболео те више није могао да врши своју дужност, уступио је старешинство над Српском црквом архиепископу *Сави II* (1264–1271), четвртом сину краља Стефана Првовенчаног који се пре монашења звао Предислав. Пре доласка на управу Српском црквом, Сава је био најпре монах у манастиру Хиландару, а после хумски епископ. Бивши архиепископ

Арсеније живео је још извесно време, па је умро на архиепископском имању у Чрнчи. Одавде је пренет и сахрањен у својој задужбини цркви Св. Апостола у којој је себи још за живота начинио камену гробницу. Остаци његових моштију налазе се данас у манастиру Ждребаонику, близу Даниловграда, у Црној Гори. Арсеније је кратко време после смрти проглашен за светитеља те му је написана Служба. О њему су се шириле приче и проносиле легенде, а његов култ продро је у XIV веку у Русију.

Економски развој Србије за време владе краља Уроша.

Урошеве и Јеленине задужбине. За време татарске најезде један део саских рудара побегао је из Ердеља вероватно и у Србију, те је подстакао краља Уроша I да искоришћава рудно благо. Први од тих рудника био је Брсково, на Тари. Отварање рудника довело је до економског и финансијског јачања Србије. Ојачана Србија могла је одсада стално да држи плаћену најамничку војску на коју се ослањао краљ Урош приликом учвршћивања средишње власти, а против непокорних феудалаца. Ковање сребрног српског новца омогућило је јачање спољашње и унутрашње трговине.

Економски и политички ојачана Србија под владом краља Уроша I нашла се на страни политичких непријатеља византијског цара Михаила VIII Палеолога, који је успео да униши Латинско царство и да обнови некадашњу Византију (1261). Тадашњи сицилијански краљ Карло Анжујски у жељи да обнови уништено Латинско царство ступио је у савез са неким државама међу којима су се, поред других, налазиле Србија и Бугарска. Да би онемогућио поновно успостављање Латинског царства, Михаило VIII настојао је да за себе придобије римског папу на тај начин, што је у Лиону признао унију Грчке цркве са Римом (1274). Да би се осветио Србији за њено непријатељско држање, Михаило VIII је безуспешно покушао да нашкоди Србији и Бугарској тиме што је неосновано порицАО каноничност Српске архиепископије и Бугарске („загорске“) патријаршије и што је тражио на Лионском сабору њихово укидање.

Пећка патријархија

У Србији се нико није освртао на протест Михаила VIII против самосталности Српске архиепископије. Архиепископ Данило назвао га је због прилажења Лионској унији „нечастивим“ царем који отпаде од „хришћанске вере“ и „узе веру, латинску“. Краљ Урош је помагао Српску цркву. Он је око 1263. године својом повељом потврдио имања манастира Св. Петра на Лиму која су се налазила на ушћу Неретве у море. Око 1265. године подигао је задужбину, манастир Сопоћане (храм

Св. Тројице), код Раса. Његова жена, краљица Јелена пореклом Францускиња и римокатолкиња, обновила је неке градове који су пострадали од татарске најезде, подигла је неколико римокатоличких цркава и православних манастира у српском приморју (Котор, Бар, Улцињ, Скадар) а на реци Ибру подигла је српски православни манастир Градац.

Она је остала у лепој успомени у нашој историји. Из њеног житија (написао га је архиепископ Данило) види се да је лично надзирала градњу своје задужбине Градац. Давала им је храну и пристојну награду. Бринула се и о сиротињи. „Нека не буде” – говорила је – „да се ви насито јелом храните или опијате, а ништи (сиромашни) и страни и маломоћни да гладују, да место од смрти од љуте глади скончавају”. Она је у своме двору у Брњацима, на горњем Ибру, основала неку врсту домаћичке школе за сиромашне девојке из целе државе. Оне су се ту храниле, васпитавале и училе се реду и раду. Приликом удаје краљица Јелена им је давала мираз, а на њихово место узимала је друге. Уврштена у диптих Срба светитеља.

Архиепископ Данило I и Јоаникије I

За владе краља Уроша, а после смрти архиепископа Саве II на архиепископски престо у Пећи дошли су *Данило I* (1271–1272) кога је краљ Урош сменио после кратког времена. Наследио га је *Јоаникије I* (1272–1276).

Архиепископ Јоаникије I био је ученик архиепископа Саве II кога је пратио у Јерусалим. Том приликом јерусалимски патријарх рукоположио је Јоаникија за ђакона и произвео га за јеромонаха. После повратка из Јерусалима, он је живео са Савом у манастиру Хиландару све до онога тренутка, када је краљ Урош после поновног задобијања Захумља поставио за (захумског епископа) свога брата Саву (Предислава). Тада је и

Архиепископ Данило II

Јоаникије дошао са епископом Савом у Хум. После извесног времена, вратио се у манастир Хиландар којим је управљао најпре као економ, а, затим, као игуман. Вративши се после дужег времена поново у Србију, постао је игуман манастира Студенице. Са тог положаја дошао је на управу Српске цркве у јесен 1272. године.

Јоаникије I налазио се на челу Српске цркве у време када је византијски цар Михаило VIII Палеолог закључио Лионску унију са римским папом. Србија се тада налазила у табору непријатеља овакве политике византијског цара. Због тога, Јоаникијев биограф истиче да је он неповређено сачувао правоверну хришћанску веру.

Краљ Драгутин и његов савез са Анжујском династијом. Краљ Урош I ослањао се у борби против Никејског царства најпре на Карла Анжујског и на Угарску. Када је цар Михаило VIII обновио Византију (1261) и пошто је успео да се споразуме са Угарском, краљ Урош I окренуо се против Угарске, продро је у Мачву, али је био потучен и заробљен (1268). Приликом склапања мира, он је обећао да ће дати половину своје државе на управу своме сину Драгутину који је био ожењен угарском принцезом Катарином. Међутим, пошто није одржао реч, Драгутин га је напао и потукао његову војску код Гацка, у Херцеговини (у јесен 1276). Краљ Урош I оде у Захумље, ту се покалујери као монах Симеон те ускоро и умре.

Архиепископ Јоаникије I, као пријатељ краља Уроша I, одрекао се даље управе Српском архиепископијом (1276), те је отишао најпре за Урошем I у Хум, а одавде у Пилот где је и умро 1279. године. Краљица Јелена пренела је доцније мошти свога мужа краља Уроша I и архиепископа Јоаникија у Урошеву задужбину Сопоћане.

За време своје владе краљ Драгутин је, као и његов отац, био веран савезник Карла Анжујског те је у савезу са њим ударио на Византију и продро у Повардарје. Српска војска је

била приморана да се повуче услед успешне византијске противофанзиве. Ускоро затим, захваљујући својој дипломатској вештини, византијски цар Михаило VIII успео је да на Сицилији изазове крвави поколј Француза и устанак становништва против туђинске владавине Карла Анжујског. Карло Анжујски изгубио је Сицилију (Сицилијанско вечерње, у мартау 1282), а краљ Драгутин свога дотле моћног савезника.

Подела власти између Драгутина и Милутина у Дежеву, 1282. У то време краља Драгутина је задесила једна несрћа: пао је с коња код града Јелече, у рашкој жупи, те је сломио ногу. Сматрао је да га је Бог казнио због тога што је збацио оца са престола. Зато на сабору у Дежеву, код Раса, уступи престо своме млађем брату Милутину (1282–1321). Они су између себе тако поделили власт, да је краљ Драгутин задржао за себе краљевску титулу и земље у западним деловима Србије, од Рудника до Требиња и Конавље. Ускоро после тога (1284), од Угарске је добио Београд, Мачву и североисточни Срем, а у северној Босни Усору и Соли (крај око Тузле). Над тим областима је владао до своје смрти. Престоница му се налазила у Београду и Дебрицу (између Београда и Шапца). Пред смрт се замонашио под именом Теоктист.

Архиепископи Јевстатије I, Јаков, Јевстатије II и Сава III

После одрицања архиепископа Јоаникија I од управе Српском црквом, архиепископски престо остао је упражњен до његове смрти (1276–1279). Тек тада је изабран за његовог наследника архиепископ *Јевстатије I* (1279–1286), родом из будимљанске жупе, син богатих родитеља. Замонашио се у манастиру Св. Арханђела Михаила, на Превлаци код Тивта. Путовао је на ходочашће у Јерусалим, а затим се вратио у манастир Хиландар.

Са положаја игумана Хиландара изабран је за зетског епископа. Изабрао га је сабор свештенства и властеле за архиепископа. Неки сматрају да је архиепископ Јевстатије I имао и политичких заслуга у вези уређења односа између краљева Драгутина и Милутина приликом деобе власти у Дежеву (1286).

Јевстатије је много волео да чита и слуша црквене песме. Непрестано је настојао да све цркве Српске архиепископије снабде неопходним потребама, а и сам је слао дарове подручним црквама. Умро је почетком 1286. године у манастиру Жичи, и ту је сахрањен. Услед ратних опасности његов наследник, архиепископ *Јаков* (1286–1292) пренео је његове мошти у Пећ. Јаков је из основа подигао неколико цркава „у области државе велике архиепископије”.

Успон српске државе за време краља Милутина. И за време Јаковљевог наследника архиепископа *Јевстатија II* (1292–1309) краљ Милутин је наставио очеву и братовљеву борбу против Византије, те је јужно од Шар-планине освојио 1282. године Скопље, које ће постати српска престоница; затим, оба Полога, Овче Поље, Злетово и Пијанец (око Брегалнице). Идућих година наставио је да осваја у источној Македонији. У западној Македонији под српску власт потпадну Пореч, Кичево и Дебар. На северу и на североистоку удружене војске Драгутина и Милутина освоје Браничево (које задржа Драгутин под своју управу) и Видин, престоницу видинског кнеза Шишмана који се отцепио од Бугарске и око 1290. године продро у Србију све до Хвосна. Том приликом, вероватно је опљачкао и разорио Жичу.

Услед Милутинових освајања, а захваљујући све већем броју нових рудника сребра, Србија је финансијски ојачала и много се територијално проширила, те је постала једна од најмоћнијих држава на Балканском полуострву. Услед проширења српске државе дошло је до умножавања броја епископија које су дошли под јурисдикцију Српске архиепископије.

За време архиепископа Јевстатија II, папска курија је неколико пута безуспешно покушавала да у Србији спроведе одлуке унионистичког сабора у Лиону, односно, да потчини Српску цркву. Архиепископ Јевстатије II извршио је мање оправке на Жичи која је била оштећена приликом навале Куманаца браће Дрмана и Куделина.

После Милутинових освајања неких земаља Византије, цар Андроник II (1282–1328) склопио је мир и пријатељство са Србијом. У пролеће 1299. године прослављен је српско-византијски уговор о пријатељству свадбом у Солуну између краља Милутина и Симониде, ћерке цара Андроника II. На основу тога уговора Милутин је задржао као мираз освојене земље северно од Охрида, Прилепа и Штипa. Познати византијски књижевник и државник Теодор Метохит, вођа изасланства за преговоре са краљем Милутином, наводи у једном писму да је био очаран пријемом код архиепископа Јевстатија II који је такође учествовао у тим преговорима. Јевстатије је одлазио у Будву (1301) ради успостављања везе са Дубровчанима који су у то време водили преговоре о примирју са краљем Милутином. Он је из Дубровника набављао за себе чоју и добијао од њих поклоне.

Сукоби између Драгутина и Милутина. Сукоб Милутина са сином Стефаном. За време Јевстатијевог наследника архиепископа *Саве III* (1309–1316) избио је сукоб између краљева Драгутина и Милутина због тога што је Милутин хтео да остави престо своме сину Стефану. Међутим, то је било супротно ранијем споразуму у Дежеву према коме се Милутин обавезао да уступи престо Драгутиновом сину Владиславу. Осим тога Драгутин се није слагао ни са Милутиновом политиком пријатељства са Византијом. Када је Милутин око 1312. године послао један део војске у помоћ Византији, Драгутин се побунио против њега те је уз помоћ неке властеле довео Милутина у тежак положај.

За време управе Саве III Српском црквом, дошло је око 1313. године до буне Стефана против оца Милутина. Милутин је савладао буну свога сина уз кога су пристали нездовољници у

*Краљица Јелена Анжујска и њен син, краљ Милутин,
у монашким одорама (око 1324)*

Зети, ослепио га и са женом и синовима Душаном и Душицом послао у Цариград у заточење.

Улога Цркве у овим сукобима. У борби између Драгутина и Милутина успео је Милутин да се извуче из тешког положаја захваљујући најамничкој војсци коју је плаћао својим новцем који је чувао бањски епископ Данило. Свештенство је посредова-ло ради мирног решења тога сукоба, те је на тај начин Србија спасена од грађанског рата. Захваљујући залагању и напорима свештенства дошло је, најзад, до измирења између Милутина и његовог сина ослепљеног Стефана, па је Милутин дао Стефану на управу један део жупе Будимље, у долини Лима.

Задужбине краља Милутина. Економски и финансијски напредак Србије за време владе краља Милутина, а нарочито отварање неколико нових рудника сребра, олова и бакра, омогућили су му да оснажи државу политички и да у Србији развије трговину. Захваљујући богатству, Милутин је подигао из основа неколико задужбина: Бањска (храм Св. Стефана), близу Звечана била је једна од најлепших задужбина српских владара; на Косову је саградио Грачаницу; обновио је или подигао још неколико цркви, као: Старо Нагоричино (храм Св. Ђорђа), источно од Скопља, Св. Богородицу Љевишку у Призрену, Св. Тројеручицу у Скопљу, Св. Никиту у Скопској црној гори, Краљеву цркву у Студеници. Он је порушио стару хиландарску цркву коју је саградио Стефан Немања и сазидао нову која и данас постоји.

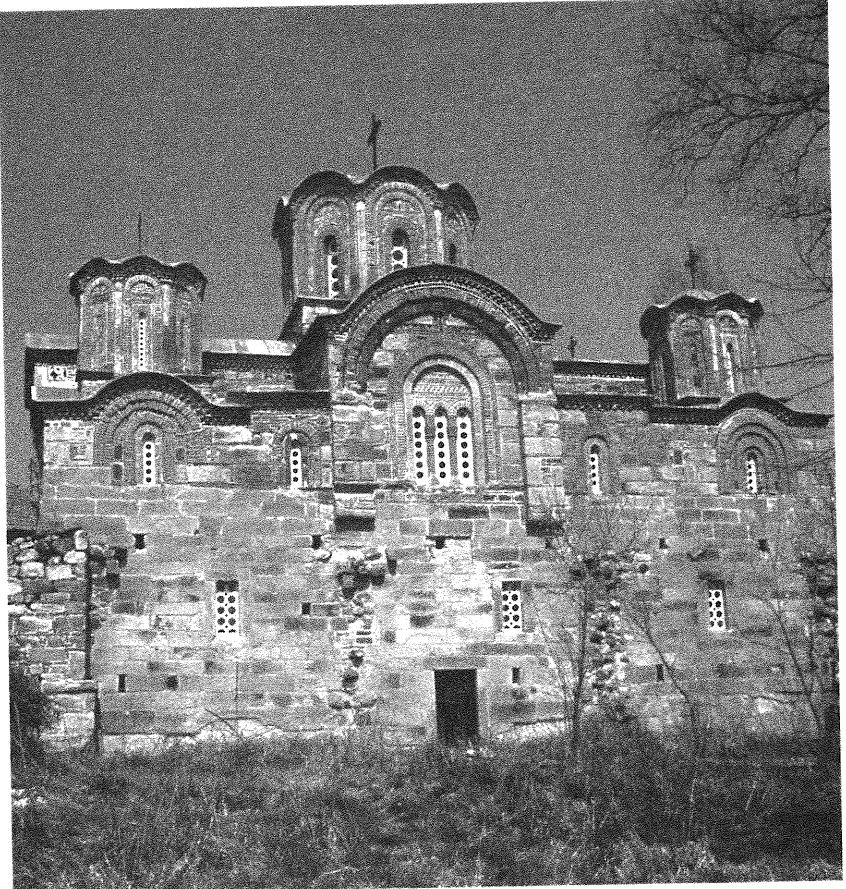
У иностранству Милутин је такође подигао неколико задужбина: у Солуну је саградио три цркве, у Серу једну; у Јерусалиму је подигао манастир Св. Арханђела за свратиште српских ходочасника Светих места За издржавање му је поклонио дубровачки данак за Стон који је даван још и за време владе цара Уроша па и касније. У Цариграду је сазидао манастир Св. Јована Претече и уз њега надалеко познату болницу. Болничким лекарима одредио је добру плату под условом да бесплатно лече болеснике. У овој болници биће после отворена школа за медицину „као нека врста зачетка једног медицинског факултета”. Милутин је наредио да се код тога манастира свакодневно делијеовољно хлеба, вина и друге различите хране свакоме ко ту дође.

Црквена организација почетком 14. века

Црква Богородица Љевишка, изглед са југоистока

Црква Старо Нагоричане

Манастир Грачаница

АРХИЕПИСКОП НИКОДИМ И ДАНИЛО II И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ У СРБИЈИ

Архиепископ **Никодим (1317–1324)**, родом из Рашке постригао се за монаха у манастиру Хиландару у коме је после известног времена постао игуман. Као игуман Хиландара отпуштао је 1313. године у Цариград да по жељи краља Драгутина, Милутина и српског државног сабора заврши послове за српску државу. Он је убедио краља Милутина да се измири са сином Стефаном који се налазио у заточењу у манастиру Св. Пантократора у Цариграду са женом и два сина. После Милутинове смрти (1321. године) у Неродимљу, на јужном крају Косова поља, архиепископ Никодим свечано је крунисао његовог сина Стефана за краља Србије на државном сабору, на Богојављење 1322. године.

Никодимов наследник архиепископ **Данило II (1324–1337)**, један је од најпознатијих наследника на престолу Св. Саве. Као син имућних родитеља, налазио се најпре у служби на двору краља Милутина. Приликом једног Милутиновог боравка у манастиру Сопоћани, Данило се искрао из краљеве пратње, отишao је у манастир Кончул (храм Св. Николе) на Ибру и замонашио се. Убрзо се прочуо због свог примерног живота, те је на изричito краљево наређење дошао за синђела архиепископа Јевстатија II. Из Пећи је после кратког времена послат за игумана манастира Хиландара.

У то време у Византији је жарила и палила тзв. Кatalанска компанија коју је византијски цар узео у најам ради борбе против Турака који су, иначе, већ око 1300. године потчинили целу Малу Азију под своју власт. Међутим, ускоро је између заповедника ових каталанских Шпанаца и византијског цара Михаила IX дошло до сукоба у коме је погинуо вођа Кatalанаца, па су они почели пљачкати византијске пределе. Напали су и манастир Хиландар. Игуман Данило истакао се као храбар и неустрашив борац у трогодишњој борби (1307–1309) против ових пљачкаша.

Он је успео да сачува црквене знаменитости Хиландара на тај начин, што их је ради веће сигурности пренео у Скопље и предао на чување краљу Милутину. Он је као хиландарски игуман на молбу краља Милутина дошао у Србију да му буде посредник у измирењу са братом Драгутином.

Том приликом изабран је за бањског епископа, али се после извесних времена захвалио на томе положају и вратио у Свету Гору. На Милутинов позив око 1317. године поново се вратио у Србију боравећи у Пећи. Ту га је затекао избор за хумског епископа.

И Милутинов наследник, краљ Стефан слао је Данила у Бугарску и Византију ради обављања политичких послова. После повратка из Византије захвалио се на положају хумског епископа па се вратио у Хиландар. Ту га је затекао избор за архиепископа.

Васпитаник Свете Горе, дубоко православан, Данило II осудио је Михаила VIII Палеолога због закључивања Лионске уније. Прилажење унији Данило II упоређује са одступањем од светlosti и падањем у таму. Он изједначује прилажење унији са одлучењем од хришћанске вере, пошто се међу православним народима римокатоличка црква сматрала за јеретичку због измене никео-цариградског символа вере (иопаторска или латинска јерес; азимство).

Архиепископ Данило II подигао је из основа неколико задужбина: цркву Богородице Одигитрије, призидao је уз јужни део цркве Светих апостола; у Пећи је саградио још и цркву Св. Николе, а у Јелашцима цркву Св. Михаила. Саградио је и неколико цркви од дрвета. Обновио је и покрио је оловом Жичу која је опустошена приликом куманске инвазије. Доградио је и пирг у Жичи, покрио је оловом и обновио је жичку саборну трпезарију. Цркву Св. Саве у Лизици, задужбину свога претходника Никодима, обновио је и саградио јој кулу. Већину тих нових храмова као и припрату у Пећи украсио је лепим фрескама и „ишараним лепотама, да је дивно гледати”.

Данило II био је упознат са савременом уметношћу. Свој префињен укус у области црквене архитектуре показао је својим планом о изградњи припрате у Пећи „што ће бити од почетка до краја: каква јој је висина, каква дужина, каква ширина“. У Пећи је такође подигао пирг са црквицом Св. Данила Ступника. Данило је подигао и неколико профаних грађевина за становљање: дрвене палате у граду Магличу, изнад Ибра и прекрасне и дивне дворове са високим палатама у Јелашцима.

Књижевни рад архиепископа Никодима и Данила II. Архиепископ Никодим бавио се писањем. За време боравка у Цариграду превео је са грчког језика Типик Св. Саве Освећеног (†531) који је још Св. Сава намеравао да преведе за потребе своје испоснице и њеног храма Св. Саве Освећеног у Кареји (за коју је, иначе за живота саставио Карејски типик). Осим тога, архиепископ Никодим је боравио у Цариграду у исто време кад су код цариградског патријарха Нифона боравили јерусалимски и антиохијски патријарх, те му се допало што су се и они управљали по Типику Св. Саве Освећеног.

У предговору тога Типика, архиепископ Никодим истиче потребу и неопходност борбе са човечјом физичком природом у циљу постизања превласти духовног живота. Пошто се тај циљ постиже трудом, то је разумљиво што је Никодим писао против лењости која штетно утиче на душу. Никодим је издао (1321. или 1323) једну повељу којом је зајемчио права и материјалне обавезе српских архиепископа према ћелији Св. Саве у Кареји. По његовом наређењу и под његовим личним надзором преписивање су неке богослужбене књиге. Уз централни храм Св. Вазнесења, катедралне цркве Српске архиепископије у Пећи, призидао је своју цркву Св. Димитрија у којој је сахрањен. На имању Архиепископије у Лизици сазидао је цркву Св. Саве и настојао је да обнови манастир Жичу.

Архиепископ Данило II много је волео књиге, те их је сакупљао и делио појединим црkvама. Његов биограф пише за

њега да је „састављао многобројне књиге“ и да је „изналазио оне које пре нису никада биле, и њима као лепотом звезда обасу Господом поверене му храмове“. Под тим речима вероватно се мисли на рад учених грчких монаха које је Данило II довео из Византије и настанио их у својој задужбини, цркви Св. Богородице, са задатком да преводе и исправљају дела богословско-литургичке садржине (*Пећка школа*).

Данилово најзначајније дело је *Житија краљева и архиепископа српских* која представљају незаменљиви и драгоцен извор за упознавање српске средњовековне црквене и народне историје. *Житија* описују живот неколико српских владара, архиепископа и тројице патријарха. Данилова *Житија* продужена је још од најмање тројице настављача (*Данилова школа*). Код неких од ових житија разликујемо богословски увод, историјско казивање и завршетак у коме су описане чуда на гробовима владара и архиепископа.

СРПСКА ПРЕВЛАСТ НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ

Краљ Стефан Дечански и значај српске победе на Велбужду, 1330. Започето снажење Србије под Стефаном Немањом трајало је поред свих унутрашњих и спољних политичких криза и за време његових наследника, тако да је Србија достигла свој врхунац за владе краља Стефана Дечанског и његовог сина, цара Душана.

После смрти краља Милутина, дошло је у Србији до борбе око престола у којој је победио Стефан. Услед тога, Србија је привремено ослабила, изгубивши Хум а тада је опустошена црква Св. Николе на доњем Лиму, седиште дабарског епископа. Тада је и Видинска кнежевина одбацила српску врховну власт, а син видинског кнеза Шишмана, иначе зет краља Милутина, постао је бугарски цар.

Нереди у Србији нису могли спречити њено снажно привредно јачање (услед развитка рудника Ново Брдо и других), те је Стефан Дечански успео да успостави и да ојача своју власт у земљи. У то време у ослабљеној Византији водили су се ратови између старог цара Андорника II и његовог унука Андорника III. Краљ Стефан учествовао је у борбама на страни старог цара и успео је да за Србију добије град Просек на Вардару (1328). Међутим, млади Андроник III склопио је савез са Бугарском у циљу заједничке борбе против надмоћне Србије.

Но, Стефан Дечански је уз помоћ шпанских и можда немачких најамника страховито потукао бугарску војску код Велбужда (данас Ђустендил) 28. јула 1330. године тако да је у борби погинуо и сâm бугарски цар Михаило. После бугарског пораза, византијска војска под Андроником III повукла се без борбе. „Српска победа код Велбужда означава прекретницу у животу балканских земаља”. Тешко су биле погођене и Бугарска и Византија. Велбуждска битка „решила је борбу око вардарске и струмичке области у корист Срба и ударила темељ српској превласти на Балкану”.

Подизање манастира Дечана. Збацивање Стефана Дечанског са престола и његова смрт. По угледу на раније владаре династије Немањића, краљ Стефан Дечански почeo је 1327. године да зида јужно од Пећи своју задужбину, манастир Дечане. Ту највећу српску црквену грађевину средњег века зидао је пуних осам година протомајстор фра Вита Трифунов Чучо из Котора. Поред њега, спомиње се и протомајстор Ђурђе са својом браћом Добросавом и Николом. Они су саградили у Дечанима трпезарију, велику кулу. У близини манастира, краљ Стефан је подигао болницу за оболеле од лепре, односно за болеснике „иструлела лица”.

Ускоро после битке код Велбужда, у којој се нарочито истакао млади Душан, дошло је до сукоба између оца и сина. Душана су помагала нездовољна зетска властела, те Стефан

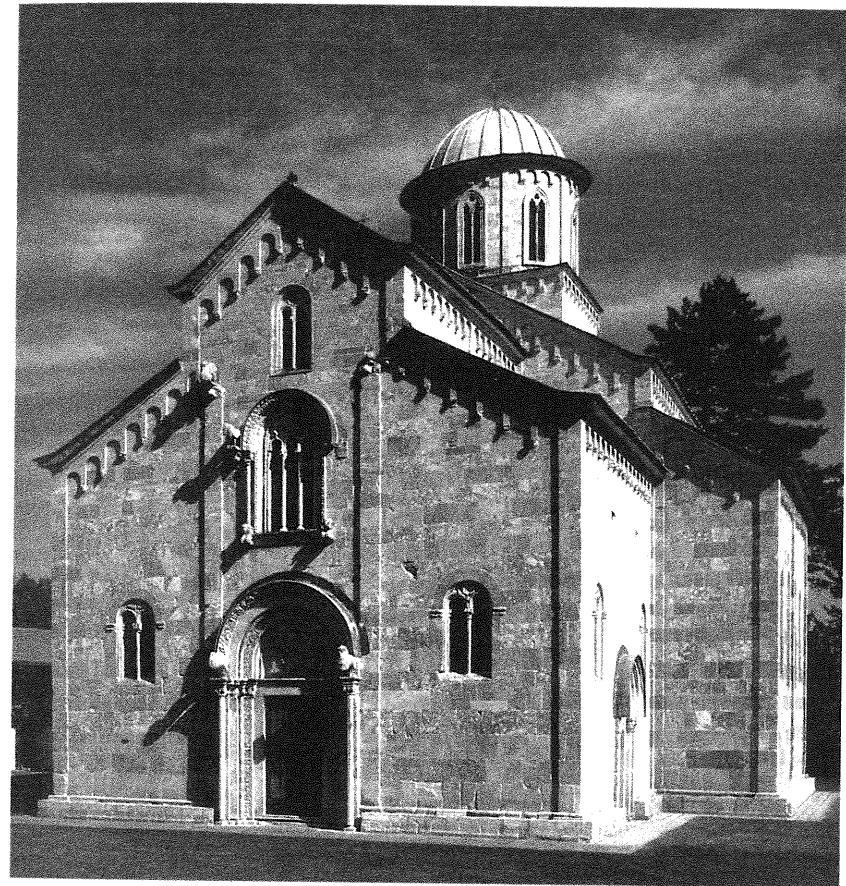
Лоза Немањића, фреска у манастиру Високи Дечани, 1335. г.

дође са војском под Скадар и сруши Душанов дворац, на обали реке Дримац. После тога је дошло до измирења, међутим, већ идуће године, 1331, Душан је са војском дошао у Неродимље да нападне оца. Краљ Стефан је побегао у оближњу тврђаву Петрич. Ту су га ухватили и бацили у тамницу у Звечан где га је ускоро властела удавила.

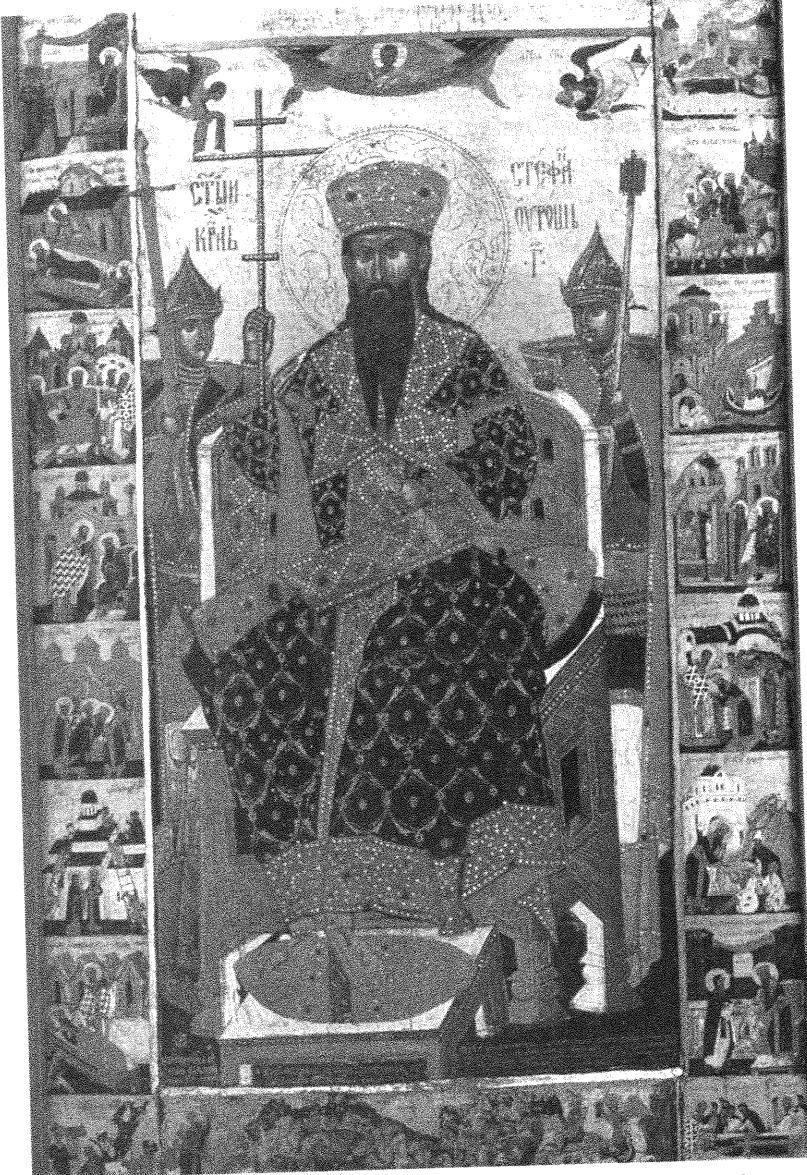
Успон српске државе за владе цара Душана (краљ, 1331–1346; цар, 1346–1355) и његов рад на унутрашњем јачању државе. После збацивања оца са власти Душана је крунисао архиепископ Данило II за краља у цркви Св. Јована Претече у Сврчину на Малу Госпојину 1331. године. Душан је најпре настојао да среди прилике у држави. У пролеће 1332. године у Зети је букнула буна под вођством Богоја и Арбанаса Димитрија Суме која се проширила на северну Арбанију. Међутим, Душан је угушио ту побуну, па је исте године осигурао пријатељство Бугарске женидбом са Јеленом, сестром бугарског цара Јована Александра (1331–1371). Пријатељство Бугарске дало му је одрешене руке за борбу против ослабљене Византије. Уз помоћ византијског одметника Сиргијана, Душан је 1334. године освојио најважније тврђаве у западном делу Византије – Охрид, Прилеп, Струмицу. Међутим, утврђени Солун одолео је Душановој опсади, те се Душан измирио са византијским царем Андроником III задржавши само један део освојених земаља.

Иако Душан до смрти цара Андроника III није ратовао против Византије, он стварно није одустајао од намере да освоји Византију и да створи српско-византијско царство. Због тога је већ после освојења Охрида истицао себе као „наставника... великих и светих царева грчких”. Када је умро цар Андроник III (1341), у Византији је дошло до грађанског рата. Јован Кантакузин прогласио се у Димотици за византијског цара уместо законитог, малолетног цара Јована V, Андрониковог сина. У грађанском рату победила је зилотска странка која је признавала Јована V за законитог цара, те је Јован Кантакузин

морао да бежи из Византије. Он је пребегао у Србију, склопио је савез са Душаном и заједно са њим отпочео да осваја византијске земље. Ускоро после освајања Сереза Душан се у једној повељи Дубровчанима назива „господарем скоро целе Римске империје”, Византије и потписује се као „краљ и самодржац Србије и Романије”.

Манастир Високи Дечани (1325–1350)

Зоограф Лонгин: икона Стефана Дечанског, са жижијем, 16. век

СРПСКА ПАТРИЈАРШИЈА

ПРОГЛАС ЦАРЕВИНЕ И ПАТРИЈАРШИЈЕ

Пред крај 1345. године, краљ Душан се, вероватно на државном сабору, прогласио за „цара Срба и Грка”. Овом новом титулом јасно је показао своју намеру да, уместо Византијског царства исцрпљеног грађанским ратовима, створи српско-грчко царство. Пошто је по схватањима онога времена и према уобичајеној пракси краља крунисао архиепископ, а цара патријарх, то је цар Душан жељео да најпре Српску архиепископију уздигне на степен патријаршије, те да га за цара крунише српски патријарх.

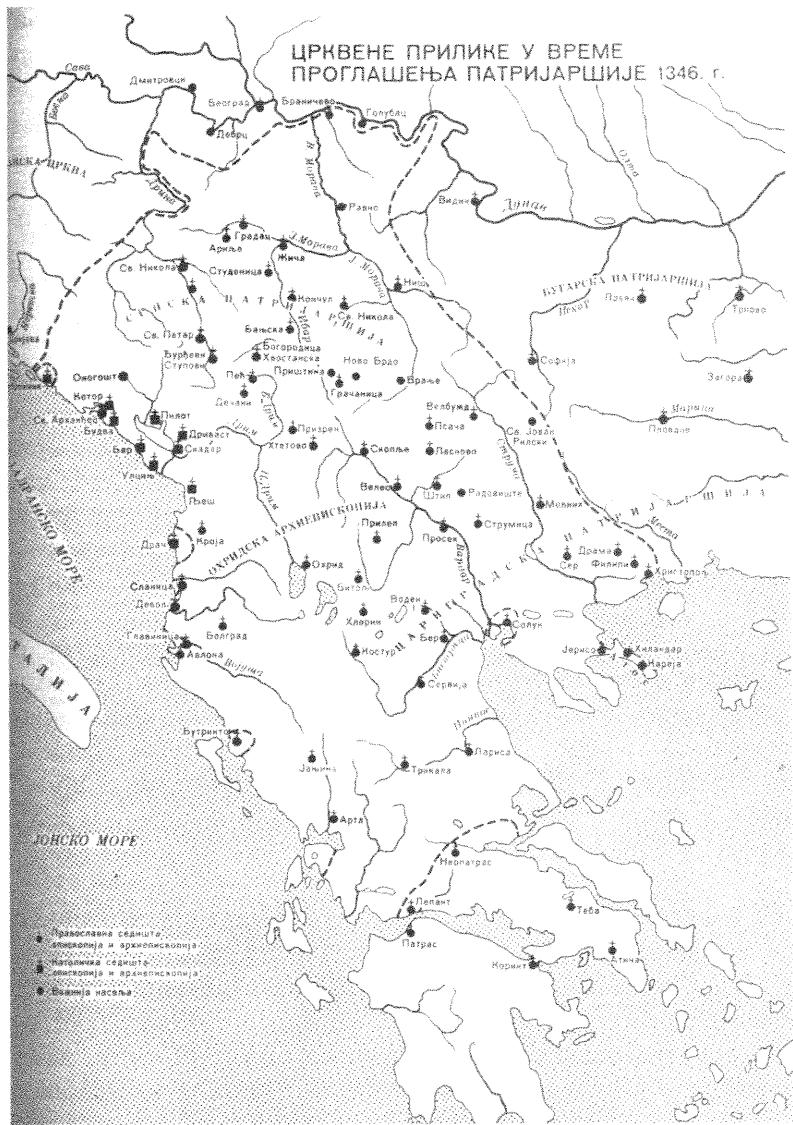
Помесни сабор у Скопљу и проглас Патријаршије. Да би се то питање решило, сазван је 1346. године у Скопљу помесни сабор српских епископа. Овај сабор требало је најпре да реши питање међусобних односа разних црквених организација које су се услед Душанових освајања нашле у српској држави. Поред Српске архиепископије, у српској држави налазило се и седиште охридског архиепископа чија је права Душан потврдио после припајања Охрида. Неколико митрополија које су се дотле налазиле под јурисдикцијом Цариградске патријаршије, такође су ушли у састав проширене Душанове државе. Пошто се и Света Гора у то време већ налазила под српском влашћу, требало је да се уреди и њено питање.

Због свега тога, у раду помесног сабора у Скопљу учествовали су тадашњи српски архиепископ Јованикије (1338–1346), охридски архиепископ Никола, један „архијереј грчког престола” који се пре Душанових освајања налазио под јурисдикцијом цариградског патријарха и „део светогорски сабор” са протом (вероватно Теодоритом). Раду сабора присуствовао је и бугарски патријарх Симеон из Трнова.

Црква Св. Димитрија, которска композиција: патријарх Јоаникије, цар Душан, царевић Урош, Св. Сава Српски (1345)

Помесни сабор у Скопљу прогласио је дотадашњег архиепископа Јоаникија за првој српској патријарху (1346–1354). Српска архиепископија подигнута је на достојанство патријаршије. Нова Српска патријаршија (која се отада у законским споменицима назива „Великаја црков Потријаршија”, „Црков велика” или „Велија црков”) уређена је по митрополитском систему: Охридски архиепископ по своме рангу дошао је одмах иза српског патријарха; скопски митрополит, као митрополит царске престонице, стављен је на треће место, док је његова митрополија добила назив првопрестолна; Света Гора и митрополије по грчким областима Душанове царевине потпале су под јурисдикцију српског патријарха Јоаникија чија титула

Црквене прилике у време проглашења Патријаршије

отада гласи „патријарх српских и поморских земаља”. Дотадашње српске епископије рашка, призренска и зетска подигнуте су на степен митрополије, а њихови епископи добили су титулу митрополита. У састав неких митрополија Српске патријаршије ушле су ускоро и неке епископије: у састав прво-престолне скопске митрополије ушла је злетовска епископија (основана 1347), а мисли се да је и врањска епископија била у њеном саставу; у састав призренске митрополије ушла је доњопошко епископија (основана после 1348) и тако редом.

Крунисање Душана за цара. После уздизања Српске цркве на достојанство патријаршије, на Ускрс 16. априла 1346. године, цар Стефан Душан венчан је царским венцем благословом и руком првог српског патријарха Јоаникија и свих српских архијереја, благословом и руком бугарског патријарха Симеона и свих бугарских архијереја, молитвама и благословом светогорског сабора и архијереја грчког престола. Душанова жена Јелена крунисана је за царицу, а деветогодишњи син Урош за краља.

После крунисања цар Душан је владао у освојеним грчким областима „по ромејском начину”. Те области биле су „земље цареве”. Своме сину, краљу Урошу, Душан је уступио на управу српске земље северно од Скопља. То су биле „земље краљеве”. Због тога, цар Душан у једној повељи и разликује „Србије и Романију, земљу српску и земљу грчку, земљу цареву и земљу краљеву”.

Каноничност прогласа Српске патријаршије. По ондашњем државноправном схватању цара је требало да крунише патријарх, те је цар Душан уздигао Српску архиепископију на степен патријаршије. То је био формални разлог прогласа Српске патријаршије. Но, исто тако, постојао је и важан црквени или канонски разлог за тај чин. Канонска основа за проглашавање Српске патријаршије заснива се на одлукама васељенских сабора, а нарочито на одлукама Четвртог васељенског сабора.

Законик цара Душана. Услед освајања извесног броја византијских области са грчким становништвом у којима се судило по византијским законима с једне стране и услед постојања српског правног и обичајног поретка са друге стране, указала се потреба да се у новој српској византијској царевини укине моногакоње (полиномија) доношењем јединственог законодавства за целу државу. Због тога је на Спасовдан 21. маја 1349. године у Скопљу цар Душан на државном сабору озаконио свој **Законик** у присуству патријарха, вишег свештенства, кнежева и властеле српске и грчке. Са допунама донетим у Серезу 1354. године **Законик** се састоји из 201 члана. У првих 38 чланова **Законика** говори се о Српској цркви и њеним административним, судским и финансијским повластицима и имунитетима.

Овим **Закоником** Душан је српском царству ударио чврсту правну основу. У изради **Законика** учествовао је, свакако, патријарх Јоаникије који је могао много допринети својим правним искуством стеченим у време када је био логотет (шеф дворске канцеларије) на Душановом двору. Као некадашњи логотет, затим, архиепископ и патријарх, он је могао уочити многе недостатке у црквеном животу које, иначе, **Законик** настоји да исправи. Несумњиво је да је у припремању и у саветовањима око изrade **Законика** учествовао и српски митрополит у Серезу Јаков, који је врло добро знао грчки језик.

Утицај представника Српске цркве на изради **Законика** види се из текста њихових заглавља у чијој се формули о саставу сабора наводи, да „си-же **Законик** постављањем од православнаго сабора нашега, преосвештеним патријархом кир Јоаникијем и всеми архијереји и црковници, малими и великими, и мноју благоверним царем Стефаном, и васеми властели царства ми, малими же и великими”.

Поред објављивања **Законика** тада је извршено обнављање, састављање и озакоњење свих дотадашњих права појединих цркава; током марта и априла издате су повеље неколицини светогорских манастира (Ивирски, Филотеј, Зограф, Ватопед,

Ксиропотам, Есфигмен). Цар Душан је обдарио тада цркву анагноста (црквеног чатца) Драгоја више Габрова у Беласици, у Македонији.

Из биографије патријарха Јоаникија зна се да је становао у дому Спасову, у Пећи, да је Велику цркву украсавао иконама, свештеним сасудима и „другим различним златним и сребрним потребама, укаращеним бисером и камењем... И постави много канџила која собом донесе”. Приложио је Српској патријаршији многа имања са селима у којима је сазидао цркве. У близини Пећи на брду Кармиљу, сазидао је цркву Св. Илије, а на брдашцу Тавору цркву Св. Николи

ПОВОДОМ ПРОГЛАСА СРПСКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

Поводом настанка Српске патријаршије износи се неколико нетачних тврђњи. Она је проглашена 1346. године, али се не зна када и под којим околностима. Тако да се то десило на празник Цвети те године, значи седам дана пре царског крунисања, које је обављено на Ускrs, 16. априла 1346. у Скопљу.

Далеко је сложеније питање такозване анатеме коју је тобож Цариградска патријаршија бацила на Српску цркву. До тзвог схватања долази услед неслагања извора и неспоразума међу истраживачима. На првом месту треба рећи да у својој дугој историји Цариградска патријаршија никада то није чинила.

У поузданим изворима не помиње се реч анатема. „Анатема се помиње у виду формуле проклетства само у Срећковићевом документу, чија је нетачност потпуно доказана” (Д. Богдановић). У осталим изворима се среће израз шизма (раскол) до којег долази услед ратног стања између Србије и Византије.

Житије патријарха Саве IV налази се на граници између потпуно поузданих сведочења и оних која то нису. Само ту је реч о тобожњем одлучењу. „А тадашњи патријарх царствујућег града Васељенски кир Калист посла и одлучи цара и патријарха и његове архијереје.” Ово сведочење не може да се одржи кроз поређење са другим изворима.

До неспоразума међу истраживачима долази услед њиховог слабог познавања материје тако да се три различита израза – проклетство, одлучење, раскол – користе као речи потпуно истог значења.

Што се тиче мисије старца Исаије она је имала за циљ да уз помоћ српског кнеза Лазара и цариградског патријарха Филотеја доведе до измирења грчких и српских монаха на Светој Гори. Према житију старца Исаије по престанку српске власти над Светом Гором грчки монаси су одбили заједницу са српским: „Не примаху Грци у општење пречистих и божанствених тајни српске свештеноначалнике, него их шта више веома хуљаху.”

РАД ЦАРА ДУШАНА НА СУЗБИЈАЊУ ОСМАНЛИЈА И ЊЕГОВА ИZNЕНАДНА СМРТ

За време грађанског рата у Византији између Јована Кантакузина и законитог цара Јована V, Кантакузин је већ 1340. године осигурао себи помоћ Турака. У зиму 1344/45. године он је чак склопио један уговор са османлијским султаном Орханом коме је дао своју кћер за жену. Ова сарадња са Турцима омогућила је Кантакузинову победу у грађанском рату, али су Турци ускоро почели да се стално настањују на Балканском полуострву. Они су 1352. године заузели тврђаву Цимпе на Галипольском полуострву, те су исте године однели победу код Димотике, а већ 1354. године Орханов син Сулејман заузео је Галиполј.

Цар Душан је уочио велику опасност од прелаза Османлија у Европу и од њихових даљих освајања. Пошто није успео да се измири са цариградским патријархом, он је из политичких разлога одлучио да се приближи римском папи Иноћентију VI у Авињону. Душан је желео да га папа именује за хришћанског капетана против Турака. Но, папин одговор Душановим изасланицима није задовољио цара Душана, јер га папа не назива царем него краљем и није му одмах послao своје изасланство него тек крајем 1354. године. А до тога времена политичке прилике су се доста промениле, па према томе и Душаново расположење за преговоре.

Већ у лето 1354. године мађарски краљ Лajoш, римокатолик, упао је са војском у Србију до Рудника, те је Душан морао поћи са војском на север. Половином августа те године Душан је боравио са војском на реци Брусници, испод Рудника. Са Паклара је молио патријарха Јоаникија да дође у манастир Жичу. Из догађаја може се закључити да је цар Душан позвао патријарха ради саветовања у вези започетих преговора са папом у Авињону, где су се у то време већ налазили Душанови изасланици. Међутим, после неколико дана, патријарх Јоаникије се разболео те је наредио да га пренесу натраг у Пећ. Успут је умро у селу Полумиру, у Сутесци на Ибру. Сахрањен је у Пећи у гробници коју је себи за живота спремио. Касније је проглашен за светитеља (3. септембра по старом календару).

Када су папски изасланици у пролеће 1355. најзад стигли у Србију, нису затекли у животу патријарха Јоаникија коме је папа упутио једно писмо с молбом да лепо прими његове легате. Цар Душан, опкољен војском, примио је легате врло хладно и поносито. Пошто су се до тог времена политичке прилике знатно измениле, пропали су сви покушаји за преговоре са папском куријом. Папски легати отишли су из Србије без икаквих резултата, јер се, по речима једног савременика, „краљ узјугуни и оста у невери”!

Ускоро после тога, 20. децембра 1355. године, умро је изненада на југу своје државе – можда у градићу Деволу, ниже Охрида – и сâм цар Душан у својој 48. години.

Значај цара Душана за српску државу и Цркву. Значај цара Душана за српску државу састоји се у томе, што је он створио велико царство. Оно се развило услед непрекидног привредног, финансијског и војничког снажења и територијалног ширења кроз цео XIII и XIV век на штету Византије, ослабљене низом унутрашњих политичких борби и потреса. Најзначајније дело средњовековне правне свести у Србији јесте *Душанов законик*. Он је израђен на основу византијских правних зборника (*Јустинијанове новеле*, *Василике*), те садржи много одредаба из црквеног, кривичног и грађанског права у којима се налазе и дефиниције српског обичајног права.

Душанов значај за Српску цркву састоји се у томе, што је Црква његовим настојањем подигнута на достојанство Патријаршије. Осим тога, *Душановим закоником* утврђена су сва имовинска и друга права која је стекла Црква.

Задужбине цара Душана. Задужбина цара Душана јесте његов манастир Св. Арханђела на Бистрици, код Призрена. Њу је цар сазидао себи за гробницу те је у њој сахрањен. У манастирској цркви налазио се уметнички израђен под у мозаику о коме се надалеко говорило. Задужбина је опљачкана заједно са царевом гробницом у време турског надирања. Приликом откопавања 1927. године нађени су само остаци гроба цара Душана са неким деловима његовог скелета.

Приликом боравка у Светој Гори, између августа 1347. и априла 1348. године због срећивања црквених прилика, цар Душан је издао низ повеља на основу којих су многи светогорски манастири добили разне повластице: ослобођени су финансијских обавеза према држави, потврђене су повластице манастирских метоха, многи манастири су добили нова имања и даривани су пуним мерицама злата! Слично својим претходницима, и цар Душан је слao прилоге манастирима у иностранству – у Јерусалим, на Синај, Бари и у друга места.

РАСПАДАЊЕ ДУШАНОВОГ ЦАРСТВА

Цар Урош и његов стриц Симеон. Ускоро после изненадне смрти цара Душана, почело је да се распада његово велико царство које се протезало од Дунава до Коринтског залива и од Егејског до Јадранског мора. У исто време нестају и неколико водећих људи (деспот Оливер, севастократор Дејан). Његов син и наследник, цар Урош (1355–1371) није имао ни угледа ни снаге да очува српско-византијско царство у коме су још док је Душан био жив неки крупни феудалци покушали да се одметну (Хреља, властелин у југоисточној Македонији), док се у јужним пределима државе, настањеним грчким становништвом, осећала жеља за издавањем из Душанове царевине.

Урошев стриц Симеон, намесник Епира, тражио је после Душанове смрти царску титулу за себе, те је већ 1356. године устао са војском на Уроша и у Костуру се прогласио за цара. Успео је да продре у скадарску област али му није пошло за руком да збаци цара Уроша уз кога је тада стајала властела у Србији. Симеон је из своје престонице Трикале владао Епиром и Тесалијом до своје смрти. Он је своје повеље издавао на грчком језику и потписивао се као Симеон Палеолог. На северу су Угри заузели Мачву и Београд (1359).

Даље слабљење централне власти и распад српске државе. Са одвајањем Епира и Тесалије под Симеоновом влашћу, почиње распадање Душанове царевине. Иако је још постојала централна власт уз коју је стајала стара српска властела (ћесар Војихна, Војислав Војиновић, Бранковићи, Дејановићи), ипак, држава се осипала услед јачања и осамостаљења појединих крупних феудалаца. Најпре се одвојила Зета под управом Балшића (1360). Краљ Вукашин и деспот Угљеша Мрњавчевић владали су највећим, јужним пределима земље (Скопље, Призрен, Прилеп, око Сереза). У североисточној Македонији (око Штипa, Струмице, Кратова, Ђустендила) управљали су сестрићи цара

Душана Константин и Драгаш Дејановић. У северозападним крајевима Србије (око Рудника Ужице, Сјенице Требиње и западна Рашка), пред крај Урошеве владе, веома је ојачао жупан Никола Алтомановић. Област кнеза Лазара северно од Шар-планине обухватала је цело Поморавље, Браничево и Мачву. Касније се његова власт проширила и на земље око Рудника и Ужица. Њих је задобио од Николе Алтомановића у савезу са босанским баном Твртком. Вук Бранковић управљао је земљама на Косову (Звечан, Приштина, Трепча, Вучитрн). Царица Јелена закалуђерила се убрзо после смрти цара Душана, па је као царица-манахиња Јелена-Јелисавета владала Улцињем у Поморју и скоро десет година Серском (Серезком), облашћу са престоницом у Серезу. Кад се она повукла са управе, власт у Серској области преузео је деспот Јован Угљеша Мрњавчевић (1366–1371).

ПОСЛЕДИЦЕ РАСПАДА ДУШАНОВОГ ЦАРСТВА ПО ДРЖАВУ И ЦРКВУ

Последице распада Душановог царства за српску државу показале су се убрзо у слабости и немогућности појединих обласних господара да се одупру растућој опасности због напредовања Турака. Распарчана на неколико области, без јаке централне власти српска држава није се могла успешно одупрети османлијском напредовању на Балкану. Ни ослабљена Византија није могла да се одупре Турцима који су већ 1363. године освојили Пловдив, а ускоро затим и Једрене. У Једрене је турски султан Мурат I (1362–1389) пренео своју престоницу из Брусе.

Услед распада Душанове царевине и Српска патријаршија почела је да доживљава горке дане. У то тешко време по Српску цркву на престо Св. Саве дошао је после смрти патријарха Јоаникија *πατριάρχη Σάβα IV* (1354–1375). Он је изабран за

патријарха на државном сабору у Серезу. Тај сабор је био саслављен од српске и грчке властеле.

Покушај цариградског патријарха да се измири са Српском црквом. Византијски цар Јован V сагледао је сву опасност од напредовања Турака који су успели да заузму Тракију. Зато је он, с једне стране, стварао планове о унији са Римском црквом да би га папа помогао флотом и војском за борбу против Турака, док је, с друге стране, покушао да се у борби против Турака између Византије и Србије за борбу против Турака. Но, он се у Серезу тешко разболео и умро. Сахрањен је у серској Саборној цркви са свим почастима. Тако је у овај мах пропао покушај измирења и постизања политичког и војног српско-византијског савеза за одбрану од турске опасности.

Делимично измирење са Цариградском патријаршијом за време деспота Јована Угљеше (1368). Оно што није пошло за руком патријарху Калисту, остварили су његов наследник, патријарх Филотеј и деспот Јован Угљеша Мрњавчевић. Деспот Јован Угљеша преузео је управу у Серској држави после повлачења монахиње-царице Јелене-Јелисавете. Деспот Јован Угљеша (1365–1371) забринуо се због турског напредовања јер се његова Серска област налазила прва на удару као најужнија област српске државе. Он је желео да са Византијом поведе крсташки рат против Турака. Да би се приближио Византији он се заузео да најпре измири Цариградску патријаршију са оним српским патријаршијама који се налазио под његовом полулежајем. Српске патријаршије који се налазио под његовом полулежајем су изасланици. Цариградски патријарх послao је деспоту Јовану Угљеши свога

изасланика, титуларног митрополита Никеје и егзарха малоазијске области Витиније који је уложио много напора док је измирио раскол.

У своме писму цариградском патријарху Филотеју од марта 1368. године деспот Јован Угљеша наглашава, да преко титуларног митрополита Никеје заувек враћа под управу цариградског патријарха „све цркве и митрополије и сва патријаршијска права пуном руком и мишљу”. Свечано објављивање акта о измирењу (томос) извршено је тек маја 1371. године. Тиме је коначно издвојена испод управе Српске цркве Серска држава деспота Јована Угљеше. У акту о измирењу патријарх Филотеј подвлачи да су се митрополије у Серској држави сјединиле са Цариградском патријаршијом, али исто тако наглашава да „смо примили њихове архијереје у заједницу”, што значи, да Срби архијереји нису замењени Грцима. Једино је цариградски патријарх Филотеј поставио митрополита Драме за свога егзарха у Серској области.

Пораз српске војске на реци Марици и његове последице (1371). Црквено измирење деспота Јована Угљеше и Васељенске патријаршије није донело очекиване политичке резултате. Турска опасност постала је сваким даном све већа. Због тога је краљ Вукашин, савладар цара Уроша (цар Урош га прогласио за краља савладара 1365) заједно са својим братом деспотом Јованом Угљешом пошао са војском у сусрет Турцима с намером да извођује одлучујућу победу. Но, у бици код Чрномена (данас Чирмен, на десној, јужној обали Марице), српска војска претрпела је страховити пораз од искусног турског војсковође Евреноса у петак, 26. септембра 1371. године. У овом катастрофалном поразу погинула су оба брата Мрњавчевића – и краљ Вукашин и деспот Јован Угљеша.

Овај пораз Турци су с правом назвали „српска погибија (Сирф-сирдуђи)”. Прва од најтежих последица јесте слом српске Серске области. Тада је јужни део некадашње Душанове

царевине јужно од Шар-планине признао турску врховну власт, а господари тих делова српске државе морали су да плаћају данак Турцима и да им шаљу помоћну војску. После битке на Маричи, почиње турска превласт над Јужним Словенима. Ускоро затим и Византија и Бугарска постале су вазали Турског царства, па су услед тога спале на ранг држава другог и трећег реда.

ИЗМИРЕЊЕ СА ЦАРИГРАДСКОМ ПАТРИЈАРШИЈОМ

Краљ Марко. После битке на Маричи почеле су још жешће и борбе између великаша-феудалаца око поједињих земаља и покрајина Душановог царства. Ускоро после Маричке битке, умро је цар Урош. Уместо краља Вукашина који је погинуо у бици на Маричи, тим земљама завладао је његов син, краљ Марко (*Краљевић Марко, 1371–1395*), као турски вазал. Његова престоница налазила се у Прилепу. Душанови сестрићи Дејановићи у североисточној Македонији, такође су били турски вазали. Обе ове вазалне државе постојале су до 1395. године.

Као турски вазали, Краљевић Марко и Константин Дејановић пошли су заједно са турском војском на Влашку која је под храбрим кнезом Мирчетом устала против турске власти и плаћања данка. Али је кнез Мирчета, уз помоћ угарског краља Сигмунда страховито потукао султана Бајазита у мају 1395. године на Ровинама, код престонице Куртеа де Арђеш, недалеко од града Питештија. У тој бици су погинули, поред других, Краљевић Марко и Константин Дејановић. После тога су Турци прогнали Маркову браћу Дмитра и Андријаша те су завладали његовим и Константиновим земљама. Тако су Турци сасвим завладали српском државом јужно од Шар-планине.

Кнез Лазар као владар северних области српске државе. Северно од Шар-планине најмоћнији српски владар био је кнез Лазар (1371–1389). Његова област обухватала је цело Поморавље, рударска места Ново Брдо и Рудник, град Ужице, Мачву и Браничево све до Саве и Дунава. Удајом своје сестре и својих кћери за тадашње српске великаше, кнез Лазар је успео да окупи знатан део земаља бивше Душанове царевине северно од Шар-планине и да створи неку врсту породичног савеза са својим зетовима Вуком Бранковићем, Ђурђем Страцимировићем Балшићем у Зети, као и са бугарским царем Шишманом, са челником Мусом, господарем области око Копаоника са градом Брвеником и угарским великашем Николом Гаром.

У циљу јачања своје власти кнез Лазар се ослањао на Српску цркву помажући је материјално и зидајући задужбине: Лазарицу, Раваницу и друге.

Покушај светогорских монаха код кнеза Лазара за измирење са Цариградском патријаршијом. Окупљањем око себе знатних делова бивше Душанове царевине, кнез Лазар је преузео на себе водећу улогу у будућој борби против Турака. Због тога је желео да се приближи Византији.

У нарочито тешком положају нашли су се српски калуђери у Светој Гори која је потпала под византијску власт. Грчки калуђери избегавали су сваки сусрет са српским монасима; чак нису хтели са њима заједно да врше богослужења.

Учени старац Србин Исаја, сабрат светогорског руског манастира Светог Пантелејмона, иначе даровит књижевник, преводилац са грчког и писац знаменитог записа о поразу на Маричи, дошао је у Србију и упознао је кнеза Лазара са тешким стањем српских калуђера у Светој Гори. После саветовања са старцем Исајом, кнез Лазар је пристао да се ради на измирењу.

Државни сабор одобрио је да у Цариград оде изасланство због преговора о измирењу. Чланови изасланства: прот Свете Горе кир Теофан, његови ученици Нифон и Силвестар и поп

Никодим Грчић из Костура, добар зналац црквено-правних закони кренули су у Цариград, али су успут отишли да се јаве осталој царици-монахињи Јелени-Јелисавети.

Коначно измирење. Изасланство је преко Свете Горе отпетовало у Цариград где су га свечано дочекали цариградски патријарх Филотеј, цар Јован V Палеолог и његов син Манојло II, зет Константина Дејановића („Бег Костадин” у народним песмама). Цар Јован V који се раније обраћао за помоћ Угарској и Риму, очекивао је да ће после измирења придобити Србију за даљу борбу против Турака.

У таквом расположењу и са таквим надама вођени су преговори о измирењу између цариградског патријарха Филотеја и српског изасланства.

ЦРКВЕНИ САБОР У ПЕЋИ ОКТОБРА 1375. И ИЗБОР ПАТРИЈАРХА ЈЕФРЕМА

Патријарх Сава IV био је тешко болестан. Он је умро крајем априла 1375. године, после више од двадесет година управљања Српском црквом.

Приликом одржавања црквеног сабора у Пећи у октобру исте године, искрсле су велике тешкоћа у вези избора Савиног наследника. Поједини српски архијереји налазили су се под утицајем оних господара под чијом су се политичком влашћу налазили. Пошто су њихови политички господари покушавали да преко њих утичу на избор себи погодне личности за патријарха то је и само црквено јединство дошло у питање.

Показало се, наиме, да на сабору постоји више странака, те су због питања избора личности за патријарха искрсле жучне распре. Иако су кнез Лазар и његов зет Ђурађ Балшић, господар

Области кнеза Лазара и Вука Бранковића

од царства издвојене Зете, настојали да очувају црквено јединство, ипак, је било врло тешко то постићи пошто многи „беху свету и самодршцу порабоћени”. Но, сви покушаји да се неки од њих и новцем домогну патријаршијског достојанства, као и покушаји „да разбојнички и са нападајем уграбе свети престо и апостолско достојанство” остали су без успеха. Та криза у Цркви која је била одраз политичке несрећености и свакојаких амбиција у држави, ипак је срећно преbroђена.

Како нису могли да постигну сагласност кога да изаберу за патријарха, неко је предложио шездесетпетогодишњег знаменијог испосника Јефрема. Он се као младић замонашио и као монах живео најпре у Светој Гори, затим је прешао у Србију и настанио се са дозволом патријарха Јоаникија I у једној пустини код манастира Дечана. О његовом подвигништву говорило се надалеко, те су му са разних страна долазили многи монаси, митрополити, епископи и игумани да чују његове речи о спасењу и о потреби „да се одричу свију красота овога света”. У Ждрелу, близу Пећи, патријарх Сава IV саградио му је ћелију за стanovaње и долазио је често да са њим разговора „от душеполезних словесех”.

Захваљујући великом моралном угледу *патријарха Јефрема* (1375–1380) прилике у Цркви почеле су да се поправљају и „одмах се утиша бура за цркву и разреши се свака веза, и била је патријаршија Константинова града са Српском патријаршијом у љубави и измирењу и у јединству” ... Осећајући патријаршијску дужност и достојанство као велико бреме за своје поодмакле године, патријарх Јефрем је поднео оставку и настанио се у манастиру Св. Архангела код Призрена.

САВЕЗ КНЕЗА ЛАЗАРА И БОСАНСКОГ БАНА ТВРТКА ПРОТИВ ЖУПАНА НИКОЛЕ АЛТОМАНОВИЋА

Један од најнасртљивијих српских династа био је жупан Никола Алтомановић. У жељи да се дочепа српске владарске круне, он је настојао да од својих суседа отме неке земље. После погибије краља Вукашина у бици на Марици, жупан Никола Алтомановић покушао је да отме Призрен, као место државног средишта. Он је нападао и на земље кнеза Лазара, те му је пошло за руком да заузме важно рударско место Рудник (1371. или 1372).

Да би онемогућио даље нападе жупана Николе, који је био господар планинских предела од Конавља и Котора до Рудника, кнез Лазар је склопио са босанским баном Твртком савез за борбу против жупана Николе. Уз војну помоћ Угарске, они су успели да потуку жупана Николу и да га ухвате у Ужицу где су га ослепили (1374), а његове земље разделили између себе: источни део дотадашње Николине области са Рудником и Ужицем добио је кнез Лазар, а западни са доњим Полимљем и манастиром Милешевом и Пријепољем, горње Подриње, Гацко и нека друга места добио је бан Твртко.

Пошто је са царем Урошем изумрла владарска лоза династије Немањића, то се бан Твртко (1353–1391) три године после победе над жупаном Николом прогласио – као праунук краља Драгутина по женској лози – у манастиру Милешеви за краља Србије и Босне (1377), пошто је већ владао једним делом државе Немањића. На гробу Св. Саве у Милешеви крунисао га је босански митрополит са својим монасима „сугубим венцем” (двоствруком круном), вероватно краља Стефана Првовенчаног. Отада се он потписивао и прозвао „Стефан Твртко в Христа Бога краљ Србљем, Босње и Поморију”, а у латинским исправама као бан Босне и краљ Србије (*banus Bosniae et rex Rassae*). Отада, па све до пропasti босанске државе, босански владари носили су српску краљевску титулу.

БИТКА НА КОСОВУ И ТЕШКЕ ПОСЛЕДИЦЕ ОВОГА ПОРАЗА ПО СРПСКУ ДРЖАВУ И ЦРКВУ

Проглашење бана Твртка за краља Србије, као јединог преосталог непосредног потомка Немањића, није сметало кнезу Лазару да са њим буде у добрим односима и да се узајамно помажу и подупиру у борбама против Турака. Лазар је задржао титулу кнеза. Он је још увек од свих српских династа могао пружити најјачи отпор Турцима. После заузимања Софије (1382), Турци су ускоро освојили од Срба Ниш (1384), те су отада учествали њихови упади у земље кнеза Лазара. Кад једна турска војска продре у Топлицу, кнез Лазар је дочека и потуче код Плочника, близу Прокупља (1387) и поврати под своју власт Ниш и Пирот. Отада Турци почињу своје упаде у Босну ради пљачке. Међутим, када је 1388. године већа турска војска продрла у Босну, краљ Твртко пошаље своју главну војску под командом Влатка Вуковића, која до ногу потуче турску војску код Билећа (27. августа).

У то време турски султан Мурат спремао се са војском на Балкан са намером да извођује одлучну битку против словенских држава. Турци најпре упадну у Бугарску и привремено заузму престоницу Трново, те поново приморају Бугарску на покорност и на плаћање данка. После тога, турски султан се упути у Србију преко области Константина Дејањовића у североисточној Македонији и упадне на Косово, у област којом је владао Вук Бранковић.

Осећајући непосредну опасност за Босну од Турака у случају ако Србија подлегне турској сили, краљ Твртко је послao кнезу Лазару своје помоћне трупе под војводом Влатком Вуковићем.

До одлучне битке дошло је на Видовдан, 15. јуна 1389. године између Приштине и реке Лаба, на Косову пољу. У почетку се борба повољно развијала по Србе, те је изгледало да

Свети Кнез Лазар, икона.

ће Срби победити. Прве вести које су стигле у Западну Европу говориле су о српској победи. Иако је српски племић Милош Кобилић (у народним песмама Обилић) смртно ранио турског султана Мурата, ипак је његов син и наследник Бајазит са одморном војском напао на Србе и победио их. Том приликом допао је ропства кнез Лазар са мноштвом српске и босанске властеле. Неколико босанских племића одведені су као заробљеници у Малу Азију. Кнез Лазар погубљен је са више својих великаша по наређењу султана Бајазита. Сахрањен је најпре у Приштини, па је после кратког времена (1391) пренет у своју задужбину манастир Раваницу. У време Велике сеобе Срба 1690. године пренето је његово тело најпре у Сентандреју, а затим (1697) у манастир Врдник, у Срему, где је почивало до 1942. године. Тада је пренето у Саборну цркву у Београду, а 1989. поново је враћено у манастир Раваницу.

Последице Косовске битке по српску државу биле су тешке. Отада почиње превласт турског царства и северно од Шар-планине. Тада је сломљена Србија кнеза Лазара као средиште отпора против Турака. Тај слом омогућио је Турцима да још брже и са још више успеха проширују своја освајања на рачун балканских земаља. После Косовске битке Србија се морала потчинити врховној власти султана и постати вазална држава Турске са обавезом да Турцима плаћа одређени годишњи данак и да српски владари са својом војском помажу Турке приликом њихових ратних похода.

Патријарси Спиридон и Данило III. Последице Косовске битке осетиле су се и у животу Српске цркве. После оставке патријарха Јефрема, на престо Св. Саве ступа *патријарх Спиридон* (1380–1389) који је радио и управљао Српском црквом сагласно са кнезом Лазаром. Патријарх је сам потврђивао неке дарове кнеза Лазара манастирима, или, пак, заједно са кнезом одобрио задужбине неког монаха. У време турских надирања у Србију за време управљања Српском патријаршијом страдале су

Манастир Раваница, задужбина кнеза Лазара, 1381.

неке цркве, међу њима и манастир Грачаница која је делимично разорена, а књиге у кули (пиргу) са мноштвом људи спаљене.

Патријарх Спиридон умро је непуна два месеца после битке на Косову. Услед пораза на Косову искрсле су тешкоће у вези избора новог патријарха зато јер се, због сталних турских ратних похода, није могао саставити изборни сабор. Због тога је патријарашки престо остао извесно време упражњен, а онда је поново изабран за патријарха осталери Јефрем. После три године управљања Српском црквом, он се опет повукао, а на његово место изабран је патријарх Данило III. Једини датован помен о њему је из 1395. године.

Косово у народним песмама и косовска етика. У нашој народној књижевности постоји читав низ песама у којима се спомиње Косово поље. Једне песме опевају неке догађаје пре битке на Косову, у другима се опева сама косовска йоћибија, док се треће односе на догађаје после Косовске битке.

Многе од тих песама прожете су хришћанским схватањем о души као једино вечној и непропадљивој вредности на овоме свету. Зато је брига за њено спасење од греха представљала једну од најважнијих хришћанских дужности у средњем веку. Из те вере проистиче потреба да се служи узвишеним идеалима правде и истине, слободе и жртве, јунаштва и осуде невере и издајства. Само кроз остварење тих идеја у животу могуће је остварење царства Божјег на земљи и уништење зла.

Ти узвишени етички хришћански и општечовечански идеали уткани су нарочито у народне песме о Косову које је постали симбол националног поноса и достојанства. Косовска етика изражена у народним песмама сматра се и данас за највиши дomet моралне свести целог једног народа уткане у бол за изгубљеном државом коју треба ваксирнути осветом Косова.

У песмама које опевају догађаје пре Косовске битке нарочито је потресна песма *Уроши и Мрњавчевићи* у којој је изражена осуда српских великаша који су раскомадали царство

после смрти цара Душана. Мајка Јевросима моли сина Марка да по *правди и истини* пресуди на коме је царство и да му је боље да изгуби главу, него да огреши своју душу.

Служење идеалу народне слободе везано са свесном жртвом нарочито је изражено у песми *Цар Лазар и царица Милица*. Ниједан од браће Југовића није хтео да остане у двору у Крушевцу са својом сестром Милицом, него су сви отишли да пролију крв за крст часни и да свесно умру с браћом за веру и за одбрану кнеза Лазара, односно за одбрану српске државе која је била оличена у кнезу Лазару. Супротно таквом схватању идеала слободе и свесне жртве стоји невера и издајство коју косовска етика осуђује као и све оно што је „мрско Богу и људима”. (*Славуј слави српски кнез Лазаре, Мусић Стефан*.)

Убиство султана Мурата које је извршио Милош Обилић, народни песник је схватио као такав идеал јунаштва који треба да служи за узор и спомен роду српском, да се прича и приповеда „док је људи и док је Косова” (*Цар Лазар и царица Милица; Царица Милица и Владета војвода* и друге).

Осећање поноса и народне части везује се за сусрет Марка Краљевића са Косовком девојком на Косову која је волела више да скочи у воду или да се обеси „Нег' љубити свој земљи душмана” (*Марко укида свадбарину*). Косовка девојка је исто тако идеал свесног служења и пожртвовања ради спасавања свих оних јунака који су пали у боју на Косову за те узвишене идеале.

Идеја освете Косова изражена је у песмама које опевају догађаје после Косовске битке. У народној песми *Смрћи Бановић Секуле* опева се неуспели покушај Сибињанин Јанка (Јанко Хуњади) да потуче Турке те

„Да ми нашег цара осветимо
И остале Србе вitezове,
Што су пали на бојном Косову.”

Како су се Турци у то време налазили у напону своје снаге и освајања, то у народним песмама поред освете долази до изражaja идеја привременог измирења са турском влашћу, јер

„Турцима се валья поклонити
Све им дати штогод заискају
До времена нашећа болећа.“

Задојен идеалима косовске етике, наш народ није клонуо иако је изгубио своју државу. Уместо пропале државе, остала је народна црква која је на себе преузела многе послове бивше државе. Црква је постала носилац народног јединства после Косова и под турском влашћу. Морални и морално-политички углед српске цркве растао је стално под турском влашћу. Српска црква чувала је да се у српском народу не угаси идеја о држави Немањића чији су етички идеали садржани у народним песмама били у исти мах и идеали Српске цркве.

КНЕГИЊА МИЛИЦА И ПОДИЗАЊЕ ЉУБОСТИЊЕ

Од пораза на Косову до коначне пропasti Србије пуних седамдесет година разних политичких искушења успешно је решавала мудра кнегиња Милица, удовица кнеза Лазара и њени наследници. Кнегиња Милица је морала пристати са својим малолетним синовима Стефаном и Вуком на предлог турског султана Бајазита I, да прихвати вазалски однос према Турцима. Као вазална држава Србија се обавезала да даје Турцима годишњи данак (који је доцније износио 40.000 дуката), да Срби са својом помоћном војском учествују у борбама на страни Турака, док је најмлађа ћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице, Оливера (Деспина), са пристанком патријарха, послата у хarem за жену турском султану Бајазиту I. Осим тога, Србија је пустила турске посадне трупе у своје градове на југу државе и у Голубац, на Дунаву.

Кнегиња Милица водила је државне послове до пунолетства сина Стефана (око 1393. године), али му је и доцније била саветодавац. Њена задужбина јесте манастир Љубостиња (храм

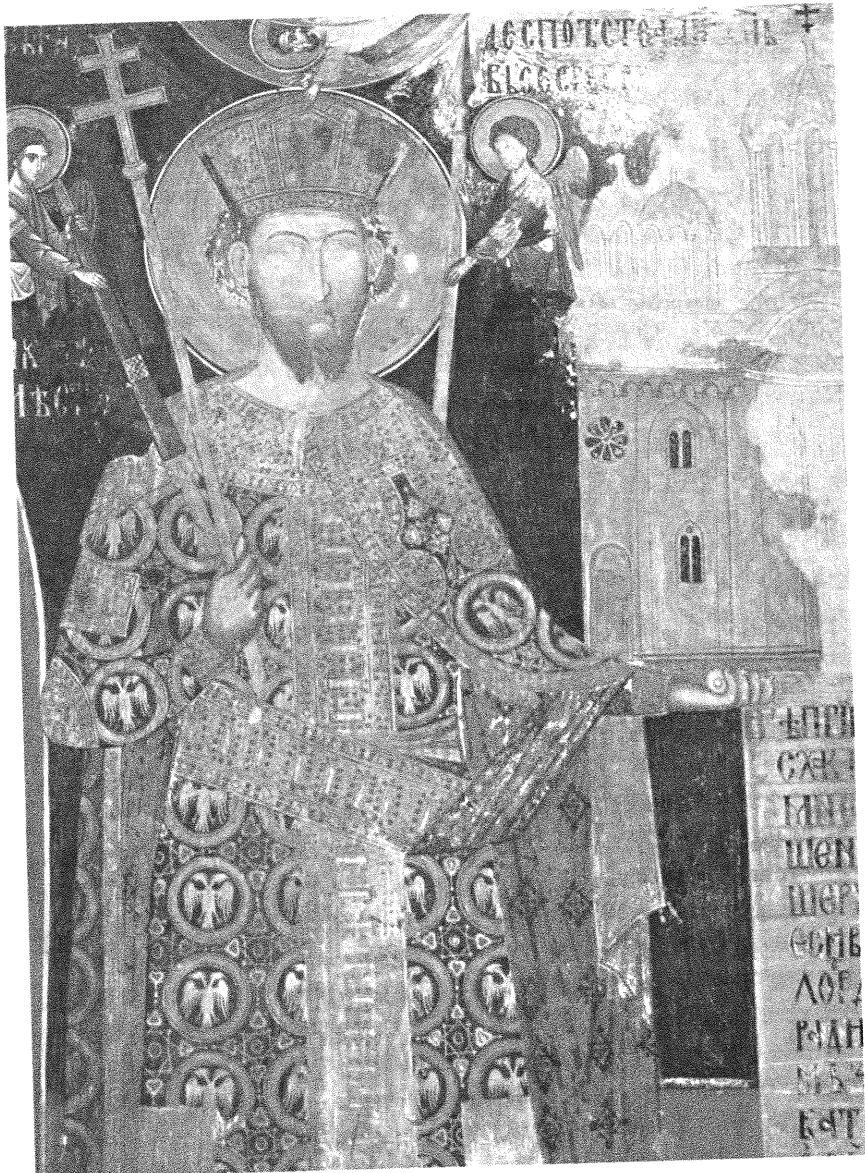
Успења Богородице) код Трстеника, који је саградио Раде Боровић. Ту се кнегиња Милица замонашила. Као монахиња Јевгенија (у народним песмама: Јевросима, Јефросина) спомиње се од 1394. године. Она је пренела из Видина у Крушевац мошти Св. Петке – Параскеве (†1050), словенске светитељке из једног села близу града Каликратије у јужној Тракији, а исто тако и мошти Св. Теофаније (†894), прве жене византијског цара Лава IV Мудрог (886–912). Пошто су Високи Дечани још за живота кнегиње Милице доста страдали од Турака, а нека имања отета од манастира то га је она даривала. Даривала је исто тако и један руски манастир.

ДЕСПОТ СТЕФАН ВИСОКИ (1389–1427)

Битка на Ровинама 1395. и код Никопоља, 1396. Када је Стефан Високи постао пунолетан преузео је од мајке вођење државних послова. Он је у почетку верно извршавао вазалске обавезе према Турцима. Заједно са краљем Марком и Константином Дејановићем учествовао је на страни Турака и знатно помогао султану Бајазиту I (1389–1402) против влашког војводе Јована Мирче у бици на Ровинама (1395) у којој је погинуо Марко, а Турци су потучени.

Победа над Турцима охрабрила је угарског краља Жигмунда око кога се искутило много крсташа из Немачке, Француске и Енглеске. Са 60.000 војника, краљ Жигмунд се сукобио са Турцима код Никопоља 25. септембра 1396. године. Недисциплинована и шаролика крсташка војска претрпела је од Турака веома тежак пораз захваљујући, између осталог, и одлучној помоћи деспота Стефана Лазаревића који је појурио право према застави угарског краља Жигмунда коју је оборио доле, те је разбијена војска појурила ка Дунаву.

После те битке, турски султан Бајазит I претерао је видинског цара Страцимира, а његову државу претворио је у Видински

Деспој Стефан Лазаревић

санџак. Исто тако, поступио је и са Вуком Бранковићем који из своје престонице Приштине није био спреман да врши своје вазалске обавезе, ослањајући се на Угарску. Бајазит I оставио је Вуковој жени Мари и њеним синовима њихово породично имање у Дреници, са Вучитрном и рудником Трепчом, а одузeo им је Пећ, Високе Дечане и Приштину са околином и дао их на управу кнегињи Милици и њеним синовима.

Битка код Ангоре 1402. и промена српске политике према Турцима. Деспот Стефан са братом Вуком и сестрићима Гргуром и Ђурђем Бранковићем помагао је султану Бајазиту I у бици код Ангоре, у Малој Азији против монголског кане Тамерлана. Он је у Азији освојио Индију и Персију, те је ударио и на турске поседе у Малој Азији. Међутим, у бици код Ангоре, 28. јула 1402. године, турска војска претрпела је потпуни пораз, а султан Бајазит I одведен је у монголско ропство где је ускоро умро.

После турског пораза код Ангоре, у Турској је дошло до тешких унутрашњих криза и до борбе око престола. То је искостио деспот Стефан те је извршио промену српске државне политике. Он је одбацио дотадашње вазалске обавезе Србије према Турској и пришао је угарском краљу Жигмунду као вазал, те је у Ахену присуствовао његовом крунисању. Поред титуле деспота коју је добио приликом пролаза кроз Цариград после Ангорске битке, деспот Стефан је од угарског краља Жигмунда добио титулу и права жупана Торонталске жупаније са великим спахилуцима на левој обали Дунава и Саве (Нови Бечеј, Зрењанин, Арача, Апатин, Сремска Митровица, Земун, Купиново, Сланкамен) на која је насељавао своје људе. Десно од Саве је добио Мачву, Ваљево, Соко и Београд а после, и рудник Сребреницу у Босни.

На крају дуготрајног грађанског и братоубилачког рата у Турској, најзад је победио Мехмед I (1413–1421) са којим је деспот Стефан био у добним односима исто као и са његовим

Манастир Манасија

наследником Муратом II (1421–1451). Такви односи обезбедили су Србији миран живот током неколико година.

Кад је Балша III умро, припојена је 1421. године Српској деспотовини Зета која се налазила у рату са Млетачком Републиком. Деспот Стефан је окончао тај рат миром по коме је Млетачка Република задржала Котор, Улцињ, Скадар и Љеш, док су Србима остали Бар, Будва и Дриваст.

Политички, привредни и културни успон за владе деспота Стефана. Српска деспотовина за владе деспота Стефана Високог доживела је свој највећи политички, привредни и културни успон. Она се тада простирала од Саве и Дунава на северу до Шар-планине и Скопске Црне Горе на југу и од Тимока на истоку до српског приморја у Зети на југозападу. Иако је земљорадња у то доба опадала због ратова, сточарство је напредовало у планинским пределима. Највећи успон достигло је рударство. Оно је доносило велике годишње приходе, нарочито рудници у Новом Брду и у Сребреници. Због тога је дошло до процвата трговине и до развитка многих вароши и трговачких центара.

Нарочито се развио Београд у који је деспот Стефан пренео своју престоницу из Крушевца. Ту је себи сазидао двор, обновио је тврђаву и снабдео је артиљеријом. Варош је насељио трговцима из разних српских крајева и дао им многе повластице и пореске олакшице. Робу је ослободио царине и израдио је слободу трговине са околним државама.

Реформа књижевног језика у Ресави и књижевност. Културни успон Србије за владе деспота Стефана Високог огледа се нарочито у раду на реформи књижевног језика и у књижевности. Деспот Стефан је био велики љубитељ књижевности и писац. Он је, после Стефана Првовенчаног, наш други владар књижевник. Због његове широке културе савременици су га називали „мудри деспот” и други Манасија (грчки књижевник из XII века). Он је написао мало и китњасто дело о љубави – *Слово љубве* и *Надгробное риданије* над својим оцем, кнезом Лазаром. У истом

рукопису у коме се налази *Слово љубве* са акростихом (крајегранесија), налази се и *Похвала кнезу Лазару* за коју се мисли да је такође деспотово дело. Њему се приписује састав *O будушћих премудраћу Лава* (или *Мудроſт и пророчасћије свећађо Стефана Лазаревића*), преписивање *Поука светих отаца и Речи на мраморном стубу на Косову*.

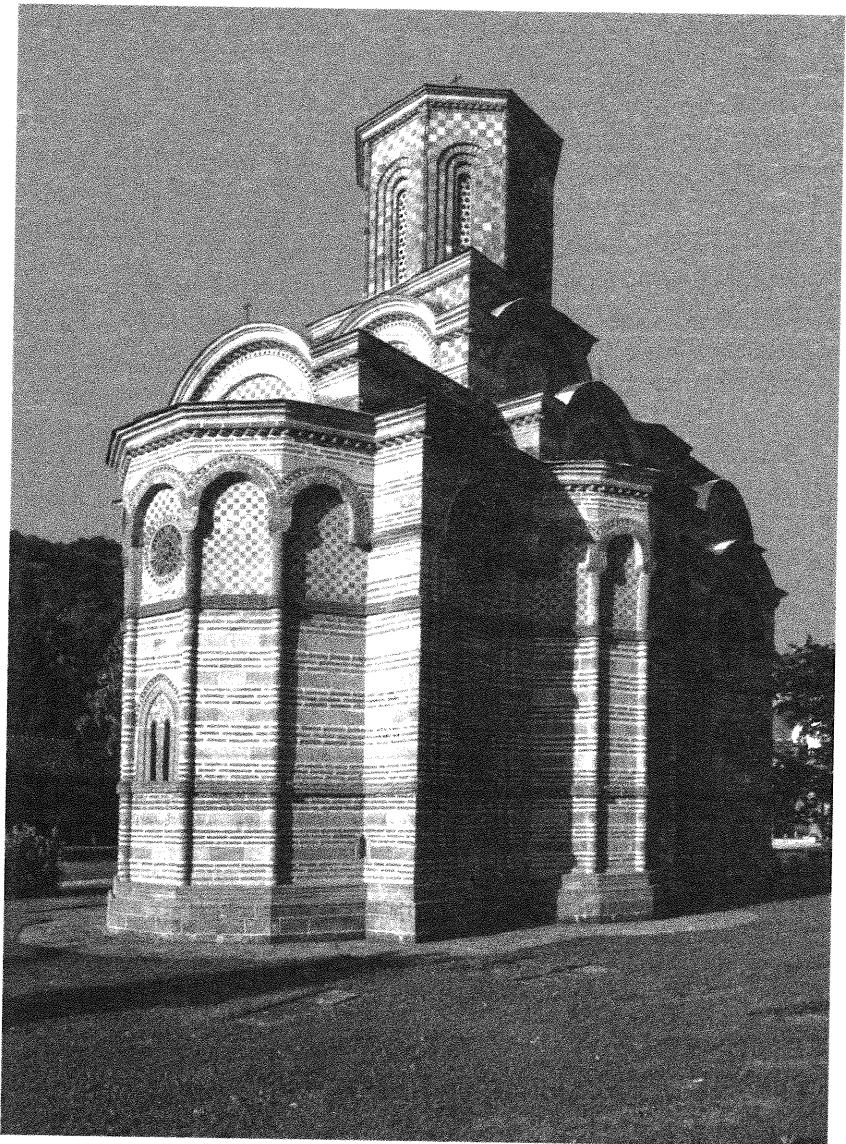
Уз своју задужбину манастир Ресаву (Манасија), Стефан је сазидао велику једноспратну зграду у којој се налазило средиште познате ресавске школе на чијем се челу налазио књижевник Константин Филозоф („Преводник Костадин“). Познат је његов спис *O правојису* посвећен деспоту Стефану у коме је изложио своје мисли о језику и о правопису. У овој школи, по налогу деспота Стефана, превођена су са грчког на српски многа дела и преписивањем је умножаван њихов број. При томе је кроз сва дела спровођена реформа књижевног језика у духу књижевних идеја ресавске школе које је изложио Константин Филозоф. Дела превођена и исправљана у ресавској школи дуго су сматрана без икаквих мана, а „ресавски изводи“ и „ресавски преводници“ били су познати надалеко.

За владе деспота Стефана, поред споменутих дела, преведен је на српски језик овећи број текстова из *Старог и Новог завета*, *Беседе Св. Јована Златоустог* (†407), *Тумачење Соломонове Песме нај песмама* од Теодорита Кирског (†458), једно историјско дело Јована Зонаре из XII века и друга. Поред ових превода, за владе деспота Стефана, написан је и неколико изворних дела. Марко, епископ хвостанске епархије, написао је првих година XV века *Биографију патријарха Јефрема*, *Службу патријарху Јефрему и Помен своме оцу Герасиму и мајци Јефимији*. Григорије Цамблак, некадашњи игуман манастира Високих Дечана, а после руски митрополит, написао је *Житије свете Петке* по преради бугарског патријарха Јефимија. На kraју је описао пренос моштију Св. Петке у Србију. Његово друго изворно дело *Житије Стефана Дечанског* спада „по лепоти стила и уметничких опажања у најбоље старе српске биографије“. Епактит Андоније Рафаил написао је *Похвалу кнезу Лазару*.

О побожности и делима деспота Стефана, његов биограф Константин Филозоф пише да је веровао као мало ко, да је устајао на службу, да је држао читања и молитве, да је учио и тумачио Јеванђеље својим изабраним људима. Волео је да дели милостињу и радовао се „када је десницу широко отворио“. Манастиру Ватопеду уступио је годишњи приход од рудника сребра у Новом Брду у износу од 60 литара сребра, а манастиру Хиландару једну цркву са неколико села на реци Ибру. Дубровчани, који су много жалили за њим када је умро, наводе у једном писму угарском краљу да је деспот Стефан био „чекић и бедем против непријатеља хришћанске вере“.

Задужбине деспота Стефана и нови стил у грађевинарству. Деспот Стефан Високи сазидао је неколико задужбина. У Београду је обновио храм Успења Св. Богородице са општежићем за митрополите Београдске митрополије који су носили титулу егзарха свих српских земаља. Из Крушевца су пренете и положене у томе храму мошти Св. Петке и Св. Теофаније (када су Турци 1521. године освојили Београд, пренели су ове мошти у Цариград). У Београду је из основа сазидао цркву Св. Три Јерарха и одредио је за гробницу београдских митрополита. У кругу странопријемнице за болне у Београду подигао је цркву Св. Николе. Његова најзначајнија задужбина јесте манастир Ресава или Манасија, код Деспотовца са пуно нових стилско-архитектонских, пластичних и ликовних елемената посебног српско-византијског стила познатог под именом *моравска школа*. Његове задужбине су још и манастири: Каленић, код Варварина, Благовештење код Ждрела на Млави, Копорин, између Смедеревске Паланке и Велике Плане и други.

Патријарси Сава V, Кирил Никон. У време владе деспота Стефана Високог, а за патријарховања Данила III, пренето је тело кнеза Лазара из Приштине (где је било сахрањено после Косовске битке) у манастир Раваницу и проглашено је за свето.

Манастир Каленић

Данилов наследник, патријарх *Сава V* (пре 1400 – после 1407) сахранио је патријарха Јефрема (14. јун 1400), а седам година после његове смрти сазидао му је гробницу и прогласио га за светитеља. Том приликом преписао је споменуту *Биографију патријарха Јефрема* од епископа хвостанског Марка додавши јој на крају опис његовог проглашења за светитеља.

Патријарха Саву V наследио је патријарх *Кирил* (после 1407–1419). Он је на Духове 1418. године осветио задужбину деспота Стефана, Ресаву (Манасију). За време његове управе Српском црквом на Западу су одржавани неки црквени сабори на којима се расправљало о потреби реформисања папства и римокатоличке цркве (*Reformatio ecclesiae in capite et in membris*). Раду једнога од тих сабора одржаног у Констанци, на коме је осуђено учење чешког свештеника Јана Хуса, учествовао је и деспот Стефан Високи (1414).

Кирилов наследник, патријарх *Св. Никон* (1420 – после 1435) преживео је деспота Стефана Високог. Он је управљао Српском црквом неколико година за владе његовог наследника деспота Ђурађа Бранковића.

ДЕСПОТ ЂУРАЋ БРАНКОВИЋ И ЊЕГОВ ЗНАЧАЈ ЗА ПРАВОСЛАВЉЕ

Политичке прилике у Србији и око ње. Деспот Ђурађ Бранковић (1427–1456) наследио је на престолу свога ујака деспота Стефана Високог у време тешких политичких прилика по Србију. Налазећи се између непријатељски расположених Угара и Турака, деспот Ђурађ је морао најпре да врати угарском краљу Жигмунду Београд и Мачву које је добио деспот Стефан од угарског краља да за време свога живота управља њима. У знак протеста против такве угарске политике, турски султан Мурат ударио је на Србију и одузео јој Ниш, Крушевач, док им је град Голубац на Дунаву предао војвода Јеремија. У таквим

политичким приликама, деспот Ђурађ морао је, поред угарске, признати и турску врховну власт: пристао је да плаћа данак од 50.000 дуката годишње и да као турски вазал помаже Турке у борбама са 2.000 коњаника.

Покушај деспота Ђурђа да удајом својих кћери Маре за султана Мурата II (1421–1451) и Катарине за грофа Улриха Цељског (рођака краља Жигмунда) постигне мир на границима Србије није донело трајних успеха.

Подизање Смедерева. Пошто је Угарској вратио Београд, он је преместио своју престоницу у Смедерево. Ту је, на ушћу речице Језаве у Дунав, на простору од десет хектара саградио за кратко време (1428–1430) велику тврђаву са 24 куле по узору на византијске тврђаве у Цариграду. Радовима је руководио Ђорђе Кантакузин, брат Ђурђеве жене Јерине („Проклета Јерина“ из народних песама), а зидали су га многи мајстори из Грчке и наши мајстори из Дубровника.

У новоподигнутој тврђави саградио је палате, једну цркву и обновио је некадашњу *мачванску митрополију* са седиштем у Смедереву.

Први пад Деспотовине под Турке 1439. и њена обнова Сегединским миром 1444. Ни новоподигнута тврђава није могла обезбедити Деспотовини трајнију сигурност и мир. Преко Деспотовине су прелазиле угарске војске које су ишли да се боре против Турака, те су Турци поверовали да је деспот Ђурађ у споразума са Угарском. Турци су такође зазирали од веза деспота Ђурђа са Византијом. У то време византијски цар Јован VIII Палеолог покушавао је да добије помоћ од Запада ради борбе против Турака, те је због тога пристао на преговоре о унији на унионистичком сабору у Ферари и Фиренци. Византија је због тешких политичких прилика закључила са Римском куријом унију 6. јула 1439, у Фиренци (Фирентинска унија).

Да би се успешније борио против Угарске, турски султан је затражио од деспота Ђурђа и добио је Браничево (1437). 18. августа 1439. године заузео је султан тврђаву Смедерево, а тиме и целу Србију. Једино су под српском влашћу остали још извесно време Ново Брдо (до 1441) и Зета.

После пада Деспотовине, деспот Ђурађ је прешао у Зету, а одатле у Угарску. Са њим су избегли тројица митрополита. Деспот Ђурађ је успео да наговори угарског краља Владислава да зарати против Османлија. Под вођством деспота Ђурђа и угарског војводе Јанка Хуњадија (Сибињанин Јанко), хришћанска војска је прорадла у Србију и преко Ниша стигла до Софије, одушевљено дочекана од тамошњег становништва. С обзиром да је у то време Турска била заузета ратом у Малој Азији, да се против ње у Арбанији, под вођством Скендербега, распламсавао устанак и да је у јужној Грчкој деспот Константин отпочео офанзиву против Турака, – то је турски султан Мурат II био принуђен да посредовањем деспота Ђурђа склопи са угарским краљем Владиславом десетогодишњи мир у Сегедину (1444). По томе миру Србија је опет добила слободу и Деспотовина је поново обновљена.

Православље деспота Ђурђа и његове задужбине. Патријарх Никодим. Деспот Ђурађ је уз велике свечаности пренео почетком 1453. године у Смедерево мошти Св. apostola и јеванђелисте Луке које су дотле чуване у варошици Рогосу, у Египту.

Иако деспот Ђурађ није учествовао у последњим покушајима заједничке акције хришћана против Турака које су пропале 10. новембра 1444. године у жестокој бици код Варне, ипак, за Деспотовину су настали тешки дани од доласка на турски престо Мехмеда II Освајача (1451–1481). Он је са огромном војском опседао два месеца Цариград и после веома тешке борбе успео је да га освоји 29. маја 1453. године. Тога дана, престала је да постоји Византија.

Вест о паду Цариграда у турске руке толико је узбудила деспота Ђурђа, да пуна три дана ништа није окусио, нити шта попио, нити је са киме што проговорио. Предосећао је да су дани Србије избројани. Због тога је на угарском државном сабору у Ђбуру (1455) и код цара Фридриха III у Бечу, покушао да се склопи савез против Турака. У томе није успео. Уместо савеза, италијански монах Јован Капистран у жељи да искористи тежак положај Србије, а зарад папских интереса понудио је деспоту Ђурђу да са Српском црквом призна одлуке унионистичког сабора у Фиренци.

Иако су тада политичке прилике биле врло тешке, деспот Ђурађ је одбио да пошаље изасланике на тај сабор, мада су неке друге православне цркве то урадиле (молдавска, Ђурђијанска и друге). Колико је било дубоко Ђурђево православље види се из речи које је тада упутио Капистрану: „Ја сам деведесет година живео у вери коју су ми улили у душу моји преци, те сам код свога народа, мада несрећан, увек сматрам паметним. Сада би ти хтео да помисле, када би видели да сам се променио, да сам због старости излапео, и да сам како прост народ каже подетињио. Ја бих пре пристао да умрем него да изневерим веру својих предака.”

Истину је рекао Капистран папи када му је писао, како Срби неће ништа да знају о покорности папи говорећи да је српски патријарх њихов папа. Услед таквог става и поступка деспота Ђурђа и српске јерархије порастао је углед Српске цркве у православном свету, а особито у Молдавији. Новоизбрани молдавски митрополит Теоктист (који је дошао наместо старог Јоакима који је био присталица уније), није хтео да иде на посвећење у Цариград, него је допутовао у Србију где га је српски патријарх *Никодим II* (1445 – после 1453) посветио за православног митрополита Молдавије.

Православље деспота Ђурђа огледа се и у његовој намери да на својим пространим имањима северно од Саве (Башаид, Кикинда, Вршац; места у Потисју од Сенте до Чуруга) и

Угарској подигне девет православних манастира. Његове су задужбине у Угарској цркве у Сири и Халмађу; у Србији за његово име везује се црква Успења Богородице на данашњем смедеревском гробљу, црква села Брезовца под Венчацем и манастир Девич у Дреници. Неки сматрају да је његова задужбина и црква Св. Луке у Купинову, у Срему (срушена 1930. г.). Деспот Ђурађ слао је своје дарове светогорским манастирима Св. Пантелејмону, Симонопетри и Есфигмену. Поклонио је покривач за мошти Св. Симеона Богопримца који се и данас чува у истоименој цркви у Задру. По дну тога покрова од жутог дамасата, са сребрним и златним украсима, извезен је од бисера љирилички натпис: „Свети Симеоне Богопримче, моли Бога за моје грехе. Георгије деспот”.

Књижевна делатност за владе деспота Ђурђа. Слично деспоту Стефану Високом, и деспот Ђурађ радо је читao дела црквене књижевности и из њих правио изводе. Књижевна делатност за време његове владавине била је богата и разноврсна. По жељи деспота Ђурђа, а по налогу тадашњег патријарха Никона, Константин Филозоф је написао своје велико дело *Житије десpotија Стефана*, главни извор за познавање доба владавине деспота Стефана Високог. У вези са преносом моштију Св. Луке из Рогоса у Смедерево састављена је *Служба св. Луки*, а Теодорит, вероватно калуђер при смедеревској митрополији, саставио је тада *Трећи пренос (моштију) апостола и еванђелисте Луке из Рогоса у Богом чувани граа Смедерево*. Изворно је дело и дирљива *Похвала Ђурђу Бранковићу* са много података о савременим догађајима од непознатог писца и *Надгробна реч Десpotу*. Димитрије Кантакузин је написао *Кратко житије св. Јована Рилског*, стиховану и много читану *Молитву Богородици*, *Посланије свештенику и доместику кипријану Исаји и Похвална слова св. Димитрију и св. Николи*.

Деспот Ђурађ радо је читao *Лествицу* Св. Јована Лествичника. Пошто је имао у рукама неколико превода који се међу собом нису слагали, наредио је да му се у Хиландару поново

препишу. Посебна комисија под председништвом браничевског митрополита Саватија утврдила је уз велике напоре тачан текст српског превода. Српски писац Давид преписао је *Леситвицу*. Осим овога дела, деспот Ђурађ је поручио из Свете Горе и из Цариграда различне грчке и српске изводе. Доместик Стефан Ратковић превео је *Шестоднев* Св. Јована Златоустог. Други део тога *Шестоднева* преписао је споменути Давид за владе Ђурђевог сина, деспота Лазара. Међу преводиоцима тога доба истичу се хиландарски монах Јаков (преписао *Слова Григорија богослова, Питиња и одговоре о вери* од Максима Исповедника, један део *Шестоднева*), поп Венедикт Црнелић (*Шестоднев* и неке старозаветне књиге). Иначе, најбољи преписивач тога времена био је Владислав Граматик из Новог Брда који је преписивао за Димитрија Кантакузина и после смрти деспота Ђурђа.

Премештање седишта српског патријарха из Жиче у Смедерево. Кад су Турци освојили манастир Жичу, за време деспота Ђурђа пренето је седиште српског патријарха у Смедерево.

ТУРСКА ОСВАЈАЊА СРПСКИХ ОБЛАСТИ

Иако је Српска деспотовина обновљена на основу сегединског мира 1444. године и мада је деспот Ђурађ Бранковић покушао да заинтересује неке европске државе за борбу против Турака, ипак, од тога није било користи. Турска је под одлучном управом султана Мехмеда II Освајача предузела мере да освоји ослабљену српску државу. Ускоро после пада Цариграда, султан је кренуо 1453. са великим војском против деспота Ђурђа, те је заузео централне покрајине Деспотовине. Ново Брдо предало му се следеће године, после жестоког отпора. На основу склопљеног мира, Турци су задржали под својом влашћу сав јужни део Деспотовине на југу од Западне Мораве и обезбедили себи право да са својом војском могу слободно пролазити преко Србије.

Унутрашње борбе у Србији за време деспота Лазара и пад Деспотовине, 1459. После смрти деспота Ђурђа на престо је дошао његов син *Лазар (1456–1458)*. Он је уз посредовање Михаила Анђеловића, вође туркофилске струје у Деспотовини, закључио мир са султаном Мехмедом II. На основу тога мира, Лазар је добио натраг целу Деспотовину сем Новог Брда под условом да Турцима плати уобичајени данак.

После Лазареве смрти, настале су у Деспотовини унутрашње борбе између присталица Турака на челу са Михаилом Анђеловићем, чији се брат потурчио и постао беглербег Румелије и присталица Угарске. Ове унутрашње борбе у Србији искористили су Турци, те је Махмуд Анђеловић освојио целу Деспотовину. Једино је у српским рукама остало Смедерево. Спас је тражен у покушају да се Србија и Босна уједине под врховном влашћу Угарске. Јелена, кћи деспота Лазара, удала се за босанског престолонаследника Стефана Томашевића и донела му у мираз Деспотовину. Међутим, већ после два месеца, јуна 1459. године, турска војска ушла је у Смедерево и уништила Српску деспотовину.

Слабљење и пад Босне 1463. Издавање Херцеговине из босанске државе. Ни Босна није била боље среће од Србије. Она се у прошlostи налазила у саставу Рашке а затим у саставу Зете. Почетком XII века, издвојила се из српске државе и отпочела да изграђује своју посебну државну организацију. У том послу много ју је ометала освајачка политика Угарске и Рима против које се Босна борила због очувања своје самосталности.

Свој највећи економски, територијални и политички успон Босна је достигла за време владе Твртка I (1354–1391). Он је искористио слабост Угарске и расуло у Србији, те је успео да завлада Требињем и западном Рашком у којој се налазио манастир Милешева. Пошто је са царем Урошем изумрла династија Немањића, то се Твртко I, као унук Драгутинове кћери Јелисавете, крунисао у Милешеви на гробу Св. Саве за краља

Босне и Србије (1377). Након тога, успео је да од ослабљене Угарске освоји један део Славоније, Далмацију и Котор.

После Тврткове смрти, босанска држава је почела да слаби због сукоба великаша. То је довело до јачања турског утицаја и до уплатиња Турака у унутрашње послове. Један од великаша – Санђаљ Хранић (1392–1435) почeo је своје области – од манастира Милешеве до реке Цетине – све више да издваја из државне заједнице. Његов синовац и наследник Стефан Вукчић Косача (1435–1466) потпуно се политички отцепио од Босне, прогласио се за херцега од Св. Саве (отуда Херцеговина), те је владао као турски вазал.

Отпорна снага Босне малаксавала је све више. Турци су 1451. освојили значајну босанску тврђаву Ходидјед, у жупи Врхбосни. Последњи босански краљ Стефан Томашевић (1461–1463), бивши српски деспот, склопио је посредовањем римског папе савез са Угарском за борбу против Турака, те је одбио плаћање данка султану. Због тога је султан пошао са великим војском преко Косова на Босну, где му се предао утврђени краљевски град Бобовац (21. мај 1463) и Јајце. Краљ Стефан побегне у град Кључ на Сани. Ту га је стигла турска коњица којој се предао на веру. У султановом табору код Јајца био је приморан да изда наређење на основу кога су се сви босански градови предали Турцима. После тога је погубљен по султановом наређењу. Тако је после пада Византије (1453) и Србије (1459), пала под турску власт и Босна (крајем маја или првих дана јуна 1463).

Пад Херцеговине, 1481. После пада Босне под Турке, није се могла дуже одупирати ни Херцеговина. Три сина Стефана Вукчића Косаче нису се дugo одржали. Још за Стефанова живота, Турци су освојили највећи део Херцеговине (1465). Његовом наследнику и сину херцегу Влатку (1466–1481) остао је „само узан појас земљишта у Приморју са Новим на улазу у Боку Которску”. У првој половини децембра 1481. херцег Влатко је предао (Херцег) Нови херцеговачком санџаку Ајаз-бегу, па је тако Херцеговина престала да постоји као посебна држава.

Издвајање Зете из српске државе, њено слабљење и пад 1496. Црна Гора је последња српска држава која је пала под турску власт. Она се под именом Зете налазила у саставу Српске деспотовине. У време деспота Ђурђа Бранковића, тамо је ојачао Стеван Црнојевић који је признао млетачку врховну власт. Његов син Иван (1465–1490) имао је престоницу у Жабљаку. Због турске опасности приближио се Млетачкој Републици и помагао јој у борби против Турака. Међутим, када су Турци приликом тих борби заузели и његову престоницу Жабљак, он се склонио у Италију. Ту је остао све до избијања борби око наслеђа престола у Турској. Тада се вратио у Црну Гору и обновио државу (1481) којом је управљао из своје нове престонице Цетиња, у коме је подигао манастир Св. Богородице. У тај манастир пренео је седиште зетске митрополије. Иванов син Ђурађ Црнојевић (1490–1496), који је подигао прву српску штампарiju, управљао је Црном Гором као турски вазал до 1496. године. Турци су били нездовољни Ђурђем, те је у новембру исте године допутовао из Цариграда његов брат Стефан. Он је нешто више од две године управљао Црном Гором која се у ствари од 1496. године налазила под турском влашћу. Негде почетком новембра 1498. године, Црну Гору је добио на управу скадарски санџакбег. Тиме је и Црна Гора коначно потпала под турску власт и постала саставни део Скадарског санџака.

СРПСКА ПАТРИЈАРШИЈА ПОСЛЕ ПАДА ДЕСПОТОВИНЕ

Српски патријарси после пада Деспотовине под Турке. Падом Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе под турску власт, настало је веома тешко стање за нормални живот и рад Српске цркве. После освајања Деспотовине 1459. године Султан Мехмед II није укинуо Српску патријаршију, али су јој наметнути велики порези. Тадашњи патријарх, успео је да очува јединство Српске патријаршије која је морала расподелити те намете на митрополије, епископије манастире, цркве и на парохијско свештенство.

Чести турски ратови против Угарске и њихова тежња да што више продру преко наших покрајина на Запад, довели су до нових пљачкања покретне и непокретне имовине Српске цркве, до разарања многих цркава и манастира и њиховог претварања у цамије. Услед таквог стања, Српска црква није могла уредно да испуњава своје обавезе према турском држави. Због тога су у једном периоду српски јерарси, који су управљали Српском црквом у ропству, покушали да траже црквене дажбине и од римокатолика у Босни и Херцеговини. Султан Бајазит II (1481–1512) наредио је својим ферманима у октобру и новембру 1488. године санџакбоговима босанском, херцеговачком, клишком и зворничком да испитају да ли су римокатолици исто са митрополитима и са српским патријархом („сирф патријарх”), пошто се жале да од њих узимају разне таксе и римски папа, и грчки и српски патријарх. Фратри су се 1514. године опет жалили на митрополите и „латрике” због узимања дажбина.

Српска црква није успевала да испуњава своје пореске обавезе услед материјалне беде и немаштине која ју је све више притискивала. Осим тога, многе епископије су остајале чешће упражњене или због бекства епископа, или због њихове насиљне смрти, због претеривања и слично. Због тих и других разлога било је немогуће сазивати архијерејске саборе који су вршили

избор нових епископа и сређивали друга питања Српске цркве под турском влашћу.

Спомиње се известан број Срба епископа, међу којима се за неке од њих наводи да су управљали српским црквама и да су „држали престо Светог Саве српског” (архиепископ Јован, 1508–1513; митрополит Марко, 1524).

СМЕДЕРЕВСКИ МИТРОПОЛИТ ПАВЛЕ И БУНА ПРОТИВ ОХРИДСКЕ АРХИЕПИСКОПИЈЕ

Један од најпознатијих епископа Српске цркве под турском влашћу у првој половини XVI века био је смедеревски митрополит Павле. Према једној белешци новобрдског митрополита Никанора, он је већ 1528. године отпочео борбу за отцепљење Српске патријаршије од Охридске архиепископије. Вест о буни митрополита Павла против Охридске архиепископије стигла је после две године у Јерусалим. Јеромонах Герман, Србин из Свете Горе обавестио је о томе Александријског патријарха Јоакима који је једном посланицом тражио од охридског архиепископа Прохора да онемогући Павлова настојања.

Међутим, митрополит Павле је успео да придобије доста присталица међу виђенијим Србима и представницима турске власти, те је отцепио Српску патријаршију од Охридске архиепископије. Средином марта 1532. године сазван је по наредби цариградског патријарха Јеремије I црквени сабор у Охриду који је проклео и искључио Павла из хришћанске цркве заједно са епископима лесновским Неофитом, кратовским Пајом и зворничким Теофаном које је митрополит Павле посветио, пошто се претходно прогласио за архиепископа.

Одлука охридског сабора о искључењу није постигла жељени циљ, пошто је митрополит Павле после тога још живље спроводио започети рад. Он је чак успео да ухвати охридског архиепископа Прохора и неке његове митрополите и да их баци

Панорама Београда 1521. године

у тамницу. После тога је још рукополагао своје присталице за епископе и постављао их на оне епархије, чији су епископи признавали јурисдикцију Охрида. Најзад, Павле се прогласио за српског патријарха.

Охридски архиепископ Прохор (1523–1550) успео је да се ослободи тамнице, па је већ 1536. године у Цариграду безуспешно настојао да под своју власт добије веријску епархију којом је управљао цариградски патријарх. Том приликом, он је тражио и Србију, односно Пећку патријаршију али је одбијен. Упоран у својим настојањима, Прохор је најзад успео да од султана Сулејмана II Законодавца издејствује „повељу великог цара“ којом је наређено да се „охридске цркве представство и енорија... сјединит“.

На основу те повеље сазван је за 20. јул 1541. године сабор у Охриду коме је присуствовао и оптужени патријарх Павле. Овај сабор у присуству двојице источних патријараха (Михаила антиохијског и Кирила јерусалимског) и архиепископа Прохора узалуд је захтевао од Павла да их упозна са узроцима рада на

обнављању и административно-јерархијском уређењу Пећке патријаршије. Патријарх Павле одбио је да им дâ било какав одговор. Сабор је још једном проклео Павла и епископе које је он посветио и запретио проклетством свима онима који би се убудуће обраћали свргнутим епископима, као и свештеницима који би са њима свештенодејствовали.

Тако је Павле после дугогодишњег рада око обнове Пећке патријаршије поступао у неравноправној борби. Павле је напустио Србију те је путовао по Русији, Пољској и Влашкој где је приман као српски архиепископ. Влашки војвода Јован Радул (1535–1545) препоручио га је, на основу писма пољског краља,

Границе обновљене Пећке патријаршије 1557. године

својим властима да му не сметају при сакупљању помоћи. У препоруци наводи да је Павле „човек прав и веран”, а да прикупља помоћ „јер је имао велику нужду и пленење од Турака”.

И даље се на неким епархијама спомињу Срби архијереји (архиепископ Јосиф, 1543; митрополит Никанор, 1546), а један од њих – рашки митрополит Симеон (1526–1550), изабран је чак за наследника охридског архиепископа Прохора (1550).

ПАТРИЈАРХ МАКАРИЈЕ И ОБНОВА СРПСКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ 1557. ГОДИНЕ

Само неколико година после неуспелог Павловог покушаја да обнови Пећку патријаршију, дошло је до њеног обнављања под патријархом Макаријем познатог у нашим изворима као друго или „второ обновление” за разлику од првог Павловог покушаја.

Даље ширење турске власти и сеобе нашег народа ка северу и северозападу. У међувремену, од пада српских средњовековних држава Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе под турску власт током друге половине XV века, па до обнављања Пећке патријаршије средином XVI века, Турци су освојили многе наше покрајине у којима је већ пре тога живео онај део нашег народа који је раније избегао испред турског надирања и насиља. У време обнављања Пећке патријаршије под турском влашћу налазили су се Банат, Бачка, Барања, Срем, Славонија, Босанска Крајина, Лика, Крбава и Далмација. Срби су се исељавали у ове покрајине као сточари и земљорадници предвођени својим свештеницима и калуђерима. Многи од њих ступали су у турску војну службу као помоћне чете (војници, мартолози) и војне посаде на турској граници (*serxag*) према Аустрији и Угарској. Други су се опет из свог завичаја под турском влашћу пресељавали у наше северне и северозападне покрајине које су се налазиле под влашћу Аустрије и Угарске. Многи од њих служили су у аустријској војсци дуж границе према Турској (*Војна граница, Војна крајина*).

Услед ових сеоба знатно је проширена територија коју је настањивао српски народ. Неке од тех покрајина по своме становништву постале су претежно српске, па се отуда Банат, Барања, Срем и неки предели Славоније називају од XVI века Рашком или Србијом.

По свим тим покрајинама свештенство је заједно са народом градило мање цркве и манастире, па су пре обнове Пећке патријаршије обнављане и неке епархије (сремска), цркве и манастири који су били подигнути пре доласка Турака.

Услед пресељавања и планске колонизације, српски народ се територијално проширио од Коморана, Столног Београда и Будима на северу, на северозападу и на западу с обе стране млетачко-турске границе у Босни и Далмацији.

Турци према српском народу средином XVI века и обнова Пећке патријаршије. Током времена српски народ се с муком привикавао на турску власт, док су Срби у турској војсци знатно помогли Турцима приликом њиховог продирања и освајања Баната и других предела по јужној Угарској. Услед тога, расла је политичка улога и значај нашег народа у Турској. Видни израз тога утицаја и промене политичког става Порте према српском народу огледа се, поред осталог, и у употреби српског језика и ћириличког писма турске државне канцеларије у преписци са неким европским државама. Ћирилицом су се служиле чак и неке покрајинске и месне власти.

Несумњиво је, да је употреба српског језика као дипломатског језика Турске проистицала и из чињенице што су током XVI века на најодговорније положаје у турској државној управи долазили многи Срби потурчењаци који нису заборавили своје српско порекло. Они су настојали да своме народу под турском влашћу помогну колико могу.

Један од таквих веома утицајних Срба потурчењака био је и Мехмед-паша Соколовић, родом из села Соколовића код Вишеграда. Он је много година за владе султана Сулејмана II Законодавца и после његове смрти вршио пресудну улогу у животу турске царевине, јер је заузимао највише положаје, а једно време био је велики везир. И неки други његови сродници били су босанске паше и беглербези румелијски и будимски.

Мехмед-паша имао је брата Макарија који је раније био монах у манастиру Милешеви, потом игуман у Хиландару, а у време обнављања Пећке патријаршије вероватно је био већ епископ, судећи по једном запису у борачкој цркви у Гружи у коме се 1553. године спомиње један епископ са тим именом. На молбу свога брата Макарија, Мехмед-паша је израдио код султана Сулејмана II берат о постављању Макарија за патријарха обновљене Пећке патријаршије.

Простирање и организација Пећке патријаршије. Рад патријарха Макарија. Обновљена Пећка патријаршија простирала се по свим областима које је тада настањивао наш народ. Поред наших области које су се још за време цара Душана и цара Уроша налазиле у саставу Српске патријаршије, под јуридикцију обновљене Пећке патријаршије потпали су још Банат, Бачка, Барања, Срем, Славонија, Босанска Крајина, Лика, Крбава, Босна, Херцеговина и Далмација. То је први пут у нашој историји да је наш народ био скоро сав уједињен на југу од Велеса до више Будима, Темишвара и Арада на северу, и од Тимока и Ђустендилске и Самоковске епархије на истоку па до Јадранског мора на западу. Због тога је његова титула гласила *патријарх Срба, Бугара, поморских и северних страна*.

Патријарх Макарије (1557–1571; † 1574) одредио је за своје седиште Пећ одакле је отпочео да преуређује Српску цркву договорно са архијерејским сабором. Преуредио је неке старе и основао је неколико нових епархија, нарочито у северним и западним крајевима наше земље (Требињска са седиштем у манастиру Тврдошу у Херцеговини, Пожешка са седиштем негде у Пожешком пољу у Славонији итд.) и на њих је постављао Србе епископе и митрополите. Обновљена Пећка патријаршија имала је тада под својом јуридикцијом преко четрдесет епископија и митрополија.

Патријарх Макарије је издејствовао хатишериф о слободи зидања нових и о обнављању старих цркава и манастира мањом скромнијих размера. Из тога је времена група овчарско-кабларских манастира на Западној Морави и неки други манастири и цркве. Сам Макарије обновио је о своме трошку храм манастира на патријаршијском имању у Будисавцима, близу Пећи (1568); президао је припрату у Пећи (1561) и саградио је припрату манастира Грачанице на Косову (1570).

Како је обновљеној Цркви било потребно много књига, патријарх Макарије је наређивао да се преписују, те их је приложио пећком манастиру. Приликом свога боравка у Цариграду у пролеће 1561. године донео је отуда у Пећ неке књиге. Обично поред манастира осниване су и школе. По предању основана је и једна богословска школа у Ђаковици. Нешто касније, за време патријарха Максима, постојала је слична школа у манастиру Никољу, недалеко од Овчар Бање. У време обнављања Пећке патријаршије, поред преписивања, књиге су још и штампане у штампаријама у Милешеви, Мркшиној цркви и Скадру.

Рад на преписивању и штампању књига омогућио је обнављање неких манастирских књижница. Многе књиге су за црквене потребе доношене из Русије са којом су везе постојале све чешће и присније. Године 1570. спомиње се чак и једна књижара у Скопљу.

Обновљена Пећка патријаршија добила је сва она права и повластице које је под турском влашћу уживала Цариградска патријаршија. Пошто турским шеријатским и другим законима нису уређени живот и односи хришћана у њиховој држави, то су српски патријарси стекли право суђења својим верним у црквеним, у неким кривичним грађанским споровима, у брачним сукобима и питањима наслеђа. Они су потврђивали и правила српских занатлијских еснафа и тестаменте. Судило се на основу прописа *Душаново^г законика* и Властареве *Синђићме*. Због тога постоји много преписа ових законских књига из онога доба.

Обновљена Црква добила је такође право да стиче и да слободно управља својим покретним и непокретним имањем. Српски патријарси наслеђивали су сва имања оних хришћана који су умрли без наследника (право кадуџитета). Све то доприносило је побољшању материјалног стања Српске цркве. Патријарх Макарије и његови наследници успели су да врате Цркви нека од отетих и запустелих имања. Па ипак, потребе обновљене Српске цркве биле су велике, нарочито због великог данка турској државној благајни (хазна). Ради покрића својих потреба многи су манастири сакупљали помоћ на територији Пећке патријаршије, а после нарочито по Русији и Влашкој (*йисација*).

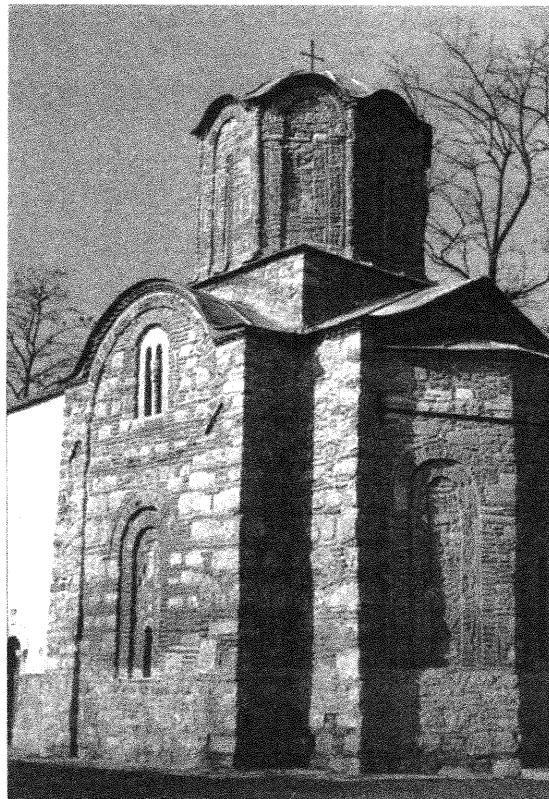
Будући да су пећки патријарси и српска виша јерархија имали у својој надлежности све духовне, културне, грађанске и национално-политичке послове своје пастве, то је њихов углед растао све више. Они су стварно били народне старешине (*етинарх, милет-баша*) који су пред турским властима јамчили за мир и ред у своме народу. Већ за патријарха Макарија почело се учвршћивати мишљење о њему као о световном поглавару свога народа. Због тога се у изворима наводи за њега да је држао *српску владу* и да је *обновитељ српског пресијела*, док је Патријаршија упоређивана са сунцем које пушта зраке по свој *српској земљи*.

Временом се Пећка патријаршија све више почела сматрати и као политичка организација српског народа, која је кроз јачање духовног јединства преузимала на себе улогу ујединитеља српског народа под турском влашћу. Она је свесно утицала на буђење и развијање националне свести кроз истицање и оживљавање успомена на стару немањићку државу. Зато је с правом речено да организација Пећке патријаршије „после 1557. оставља утисак неке врсте продужења Немањићке државе“.

Наследници патријарха Макарија. Патријарха Макарија наслеђивали су једно за другим његови рођаци из породице

Будисавци, црква Преображења: Патријарх Макарије
Соколовић, кипар и обновитељ (16. век)

Манастир Будисавци

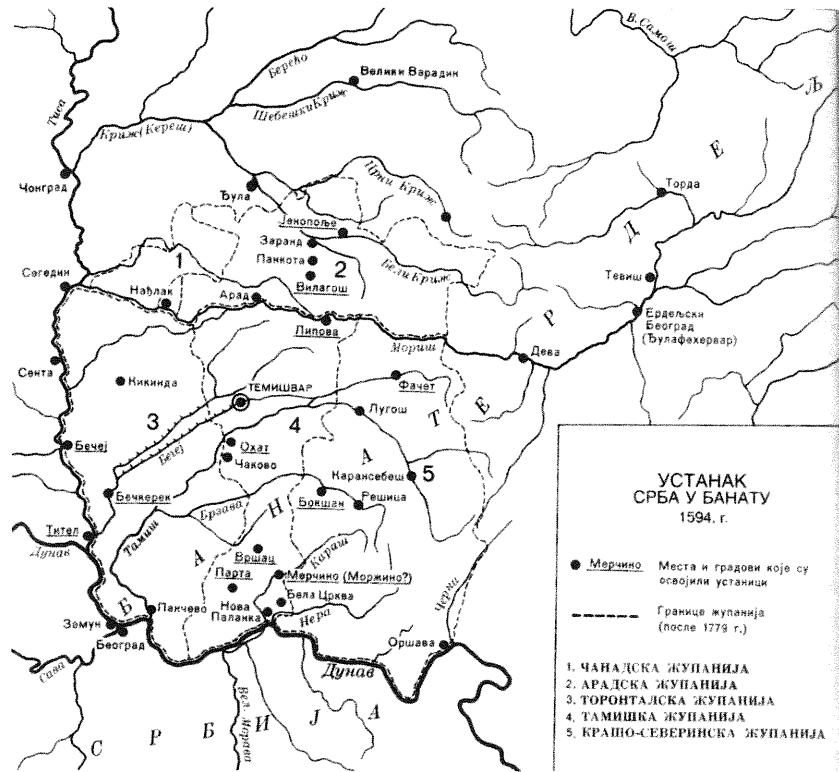
Соколовића. После петнаестак година напорног и плодног рада, патријарх Макарије је оболео, те је отишао да се лечи у манастир Бању код Прибоја. Ту се од давнина налази извор топле лековите воде. Том приликом је изабрао себи за наследника свога братанца и помоћника, херцеговачког митрополита *Антонија* (1571–1575) који је обновио цркву Св. Николе споменутог манастира Бање. Антонијев наследник *Герасим Соколовић* (1575–1586) такође је столовао у манастиру у Пећи у коме се тада налазило преко стотину калуђера. Плаћао је годишње султану повећану своту од две хиљаде дуката данка „за

слободу вере и свога сталежа". Герасима је наследио херцеговачки митрополит *Саватије Соколовић*, такође братанац патријарха Макарија. Саватије је подигао манастир Пиву, близу Плужина (1573). Изгледа да се он почeo заносити мишљу да ослободи српски народ од Турака. Међутим, ни он, нити његови наследници (*Јерошеј*, 1589–1590; *Филиј*, 1591) нису напустили Макаријеву политику мира и сарадње са турском влашћу.

ПАТРИЈАРХ ЈОВАН И ПОКРЕТ СРБА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ОД ТУРАКА

Тек је патријарх *Јован Канигул* (1592–1614) напустио помирљиву политику према Турцима и повео акцију за ослобођење. Покрет Срба за ослобођење од Турака проузрокован је све тежим стањем у Турској после смрти султана Сулејмана II Законодавца. Иако је Турска за време његове владавине и владавине његових наследника достигла своје највеће пространство од Арабије на истоку до близу Беча на западу, ипак је Турско царство убрзо после Сулејманове смрти почело да слаби и опада. Турци више нису освајали нове територије, па је због тога нестало богаћења владајућег слоја.

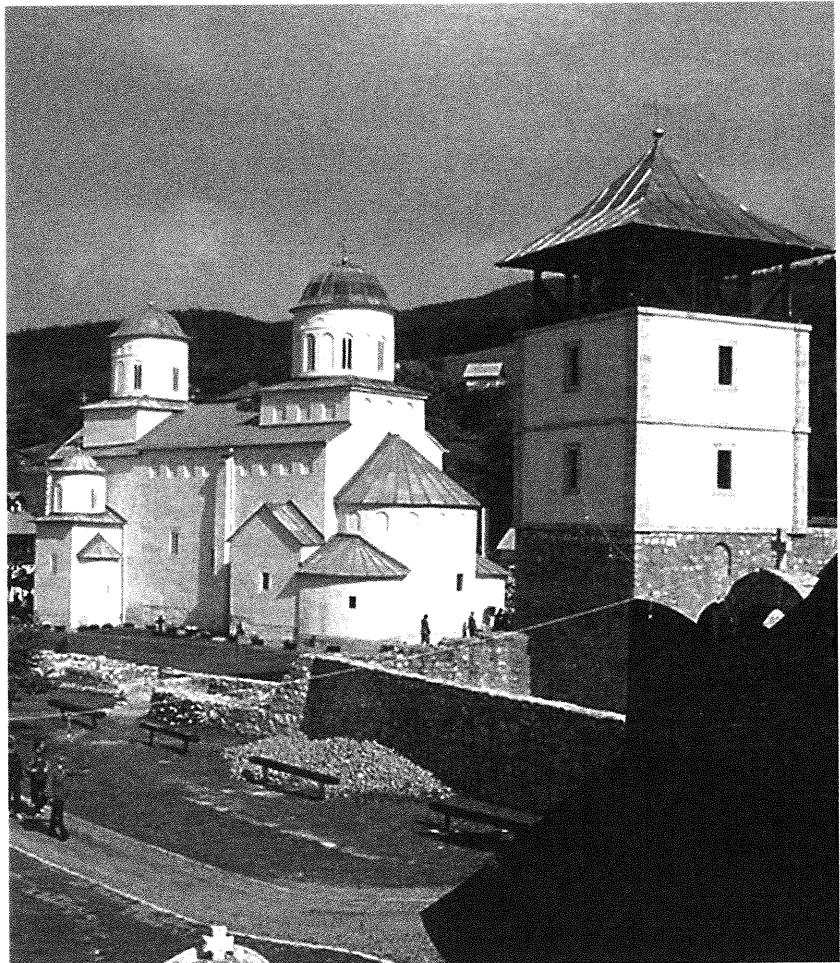
Међутим, потребе турских феудалаца расле су из дана у дан. Због развитка робне и новчане производње, њима је требало много новаца, те су почели све више да експлоатишу српски народ: наметали су незаконито велике дажбине које је било тешко давати. Турци су јавно распродавали неке манастире који нису могли да одговоре повећаним феудалним и државним тетрима. Насиља су бивала све чешћа, а глобе све веће не само над српском црквом него и над неким слојевима у нашем народу који су дотле уживали извесне повластице од Турака. Многе турске спахије оспоравале су право кнезовима да прикупљају одређене дажбине, иако су за тај посао имали одобрење турског султана. Турски феудалци су отимали њихова имања, а дотле повлашћене

Устанак Срба у Банату 1594. године

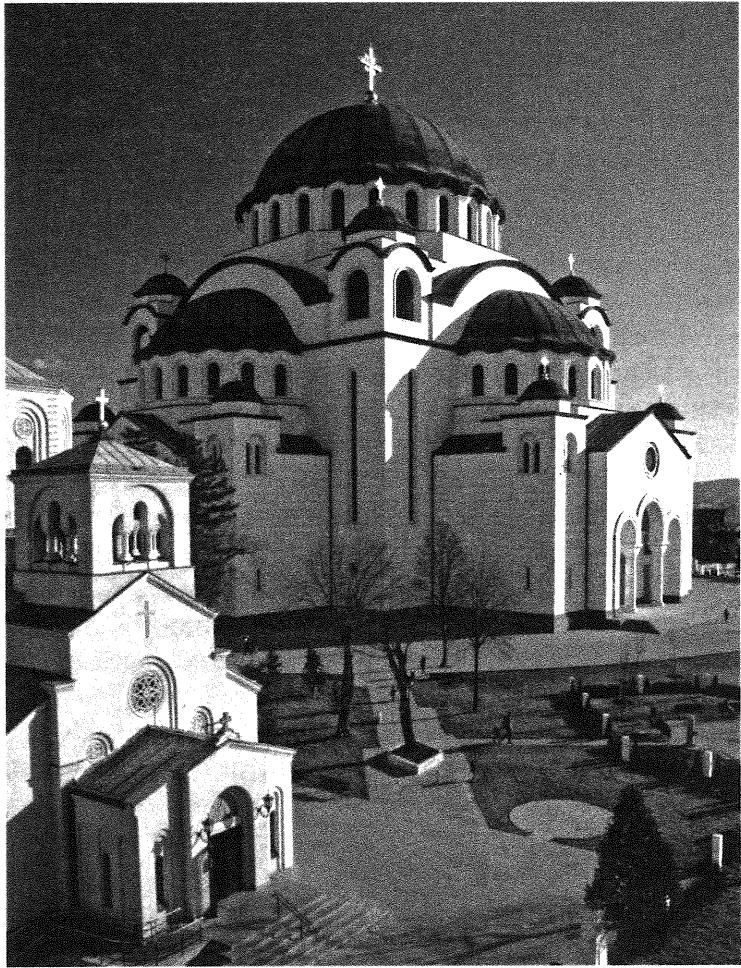
баштине Срба војника у турској војсци оптерећивали су новим наметима. Почели су да отимају нека црквена имања, пљачкали су покретну црквену имовину, отимали су новац, драгоцености и друго.

Рат Аустрије против Турске од 1593. до 1606. године послужио је нашем народу као почетак борбе против турске власти. Римски папа, Млетачка република и Шпанија радили су на стварању једног офанзивног савеза против Турака, те су преко својих повериеника утицали на подизање балканских хришћана на устанак.

Манастир Милешева

Устанак Срба у Банату и спаљивање моптију Св. Саве 1594. Почетком 1594. године, Срби и Румуни у Банату почели су да нападају Турке. Устанак је нарочито почeo да се шири после освајања и спаљивања Вршца које је извршила чета Петра Мајжаша. Устаници освоје неколико утврђених градова (Охат

Храм Светог Саве на Врачару

код Темишвара, Бечкерек, Бечеј, Липово) и немилосрдно потуку турску војску темишварског паше код Претаја. Овај успех учврсти устанике у нади да је ослобођење од Турака близу, те изаберу за будућег српског краља ердевљског кнеза Жигмунда Баторија коме се закуну на верност. Не добивши обећану помоћ,

устаници претрпе поразе код Бечкерека и код Темишвара, те се повуку у Ердељ. Турцима пође за руком да ухвате вршачког епископа Теодора Несторовића, једног од главних устаничких вођа те га живога одеру!

Огорчен на Србе због овог устанка, Синан-паша је наредио да се пренесу мошти Св. Саве из манастира Милешеве у Београд и да се спале на Врачару, надомак Баната. Тиме је намеравао да се освети устаницима у Банату на чијим се устаничким заставама налазио лик Св. Саве. „Уништавајући ову велику народну светињу, символ српских традиција о држави и независности”, Синан-паша није постигао свој циљ. Светитељеве мошти само су делимично спаљене 27. априла 1594. Успут и приликом спаљивања спасени су неки делови моштију (рука, прст) те су враћени у Милешеву где су чувани све до 1692. године. Тада су их Турци спалили да се освете Србима што су се опет дигли против њих помажући војнички Аустрију.

Устанак у Пећи (1594) и Херцеговини (1597). Иако је угашен у Банату, устанак се пренео на југ где је допро до Ждрела на Млави. У исто време избио је и један устанак у околини Пећи али такође без виднијег успеха. Пошто су се на Турке подигле и њихове вазалне кнежевине Ердељ и Влашку, то су многе српске чете под вођством својих старешина (Ђорђе Сланкаменац-Рац, Дели Марко, Сава Темишварац) упадале дубоко у Турску и пљачкале све до Једрене и Плевне.

И поред неуспеха у подизању устанака, покрет за ослобођење није малаксао. Православно свештенство, одано идеји народног ослобођења, радило је и даље на започетом послу. Охридски архиепископ Атанасије одлазио је у Италију и Чешку да тражи помоћ за устанак од шпанских представника и других, а херцеговачки митрополит Висарион са главарима обратио се 1596. године римском папи за помоћ.

Следеће године, 1597, под вођством херцеговачког митрополита Висариона и никшићког војводе Грдана дигли су се на

устанак Брђани, Бјелопавлићи, Никшићи, Пивљани и Дробњаци али су се после пораза на Гатачком пољу смирили и прихватили понуђени опроштај од Турака.

После неуспешног устанка, војвода Грдан је заједно са патријархом Јованом дошао у везу са водећим личностима у Аустрији. Али, пошто им Аустрија тада није могла помоћи, они су се обратили за помоћ Шпанији и вицекраљу у Напуљу.

Крајем 1608. године, одржан је сабор у манастиру Морачи у присуству војводе Грдана и патријарха Јована. На њему је изабран за будућег српског краља савојски војвода Карло Емануел I који је саставио план о успостављању једне хришћанске краљевине на Балкану. Овај рад није донео никаквих плодова као ни обраћање другим италијанским кнежевима.

После пропasti устанка брђанских племена (1609), патријарх Јован је напустио рад на ослобођењу српског народа од турске власти. То су урадиле и друге хришћанске државе у Европи чије су снаге за борбу против Турака још увек биле недовољне. И поред тога што је Турска била у опадању, њене војне снаге су биле још способне да угуше ослободилачке покrete међу Србима и другим народима. Свој рад на ослобођењу Срба од турске власти патријарх Јован је платио својим животом. Турци су га домамили у Цариград и ту су га по свој прилици уморили у октобру 1614. Сахрањен је у Цариграду.

Патријарх Јован као јерарх. Поред рада на ослобођењу од Турака, патријарх Јован је био пожртвован јерарх. Године 1603. посетио је Грбље због скупљања новца за предају харача султану. Одлучно се борио против доласка језуита међу Србе. Око 1609. године основао је Вретанијску или Марчанску епархију (ускочка) са седиштем у новоподигнутом манастиру Марчи, близу Иванића у Славонији. Под њену јурисдикцију потпадали су сви Срби под аустријском влашћу настањени током XV и XVI века у Хрватској, Славонији, Крањској, Штајерској и западној Угарској. Као ктитор обновио је храм Св. Димитрија при

катедрали Пећке патријаршије; био је ктитор манастира Мораче. Плаћао је својим новцем да му се пишу књиге. Њих је слао манастиру Хиландару и поклањао патријаршијској књижници у Пећи. Српски извори тврде за њега да је добро управљао Пећком патријаршијом.

ПОЛИТИЧКИ И КЊИЖЕВНИ РАД ПАТРИЈАРХА ПАЈСЕЈА

Трагична смрт патријарха Јована отворила је очи његовом наследнику *Пајсеју Јањевицу* (1614–1647) да се у питању борбе за политичко ослобођење српског народа од турске власти не сме пренаглiti, јер је Турска још увек довољно јака да угуши сличне покрете у будућности, а да су европске државе, заинтересоване за рат против Турака, још слабе да пруже стварну помоћ у циљу ослобођења. Због тога је он напустио ратоборну политику својих претходника према Турској, па се трудио да поврати турско поверење у лојалност српског патријарха и у поданичку верност српског народа. Својом политиком измирења са турском државом, патријарх Пајсеј је желео да обнови Макаријеву политику сарадње са Турцима. Да би то постигао, он је много путовао по манастирима Србије, по Срему и по градовима у Банату око којих су крајем XVI века ницала устаничка жаришта против Турака (Бечкерек, Темишвар).

Охридска архиепископија је покушала да искористи неповерење Турака према Пећкој патријаршији до кога је дошло због ранијих устанака. Она је настојала да припоји својој јурисдикцији Српску цркву. За време боравка у Цариграду 1641. и 1642, патријарх Пајсеј је успео да омете те покушаје и да манастиру Вазнесења Господњег, у коме се налазило седиште Патријаршије, врати знатан део имања који су отели Турци и „рђави хришћани”.

Српска нахија јаршија 1640–1655. године

Патријарх Пајсеј утолико је искреније радио на измирењу са Турцима, уколико му је постајало јасније да његови преговори са римским папом неће донети ни политичке, ни националне користи српском народу. Римска курија ишла је у ствари само за тим, да придобије Пајсеја за црквену унију, те су због тога преговори са њом прекинути. Међутим, са унијаћењем српског народа није се престало. Требињско-мркањски бискуп Будиславић је

оставио један легат због оснивања завода за ширење римокатоличке вере међу православнима, па је тај завод и основан у Дубровнику (1636), у време док је Српском црквом управљао Пајсеј. У неким нашим крајевима, као у Жумберку, унијаћење је имало успеха међу српским досељеницима. Као пропагатор уније истицао се љубљански бискуп Тома Хрен (1560–1630) који је, иначе, у Словенији руководио борбом Римокатоличке цркве против реформације (*римокатоличка реакција*). Пајсеј је одлучно одбио понуде римског папе да призна одлуке унионистичког сабора у Фиренци (1439).

Патријарх Пајсеј се окренуо православној Русији с којом су отада све чешће одржаване везе, па ће оданде Пећка патријаршија често добијати знатну новчану и другу помоћ на основу повеља руских царева.

Поред црквеног и политичког рада, Пајсеј се бавио и књижевним радом. Он је настављач наших средњовековних биографа. Написао је *Живот цара Уроша* на основу родослова, летописа, пећке хрисовуље и народног предања онако како су га сачували његови претходници на патријарашком престолу. У овом делу он је, после увода, обрадио генеалогију Немањића према Константину Филозофу, затим говори о цару Душану и његовим освајањима, а опширије о Урошу и Вукашину. Приликом канонизације цара Уроша написао је *Службу цару Урошу* и преписао је *Живот десетога Стефана Штиљановића*, дело непознатог писца-монаха. Написао је Житије и Службу Стефану Првовенчаном. Поред овога дела, он је, као велики књигољубац, узимао књиге из поједињих манастира и доносио их у Пећ. Ту су преписивањем умножаване и поново враћане манастирима.

ПАТРИЈАРСИ ГАВРИЛО I РАЈИЋ И МАКСИМ СКОПЉАНАЦ

Пајсејев наследник патријарх **Гаврило I (1648–1655; 1659)** дошао је на управу Пећке патријаршије у време жестоке борбе Турске царевине за освајање острва Крита од Млетачке републике (*Кандијски рат*, 1645–1669). Иако је у Турској због тога долазило до криза и до смењивања на престолу, ипак је турска власт будним оком пратила покушаје патријарха Гаврила да поново покрене питање ослобођења српског народа од Турака у подршци римског папе. Да би то спречили, Турци су ухватили и убили будимљанског епископа Пајсија, кога је патријарх Гаврило одредио за свога изасланика у Риму.

Патријарх Гаврило је вршио канонске посете по епархијама Пећке патријаршије од Срема до Скопске црне горе. Крајем 1653. године кренуо је преко Влашке и Молдавије у Русију да тражи помоћ за Српску цркву и да обнови покушаје за стварање једног савеза против Турске. У Влашкој се задржао код влашког војводе Матије Басарабе који га је позвао за посредника због измирења са козачким хетманом Богданом Хмельницким.

Патријарха Гаврила лепо је примио руски цар Алексије Михаилович (1645–1676) који је усмерио руске освајачке планове према Црном мору. То ће убрзо одвести Русију у рат против Турске и Польске. Неко време, патријарх Гаврило је заступао руског патријарха Никона. Првобитно се одлучио да остане у Русији, те је поручио у Пећ да изаберу новог патријарха. За његовог наследника изабран је 1656. патријарх Максим. Међутим, патријарх Гаврило се после предомислио и вратио се у Пећ у намери да заузме добровољно напуштену патријарашку столицу. Но, Турци су га удавили јер је оптужен да је са Русијом радио против њих.

Иако је жељео да обнови политичке везе са Римом, патријарх Гаврило као црквени старешина покушао је да у Русији штампа једно дело против „латинске јереси” од солунског митрополита Нила Кавасиле (из XV века).

Споменици Пећке патријаршије 1683–1699. године

Патријарх Максим (1656–1674; † 1680), родом из Скопља, имајући на уму трагичну судбину свога претходника, прекинуо је везе и са Римом и са Русијом и сав свој рад посветио је унутрашњем уређењу и снажењу српске цркве. У том циљу путовао је по пространој територији Пећке патријаршије. Посетио је Банат, Срем, западну Србију, Самоковску епархију (данас у западној Бугарској) и друге пределе. Материјално стање Српске цркве побољшано је прикупљањем прилога и помоћи међу

православним Србима (*йисација*) и међу римокатолицима. Само у току две године (1660, 1666) калуђери Пећке патријаршије прикупили су међу Србима у Банату преко 126.000 аспри, 333 гроша, 282 арслана, 64 тимуна итд., затим преко 260 комада крупне стоке (олови, јунад, коњи) и других прилога. Та свота била је четири пута већа од једногодишњег харача у Бачком сандаку у то време.

Савременици сматрају патријарха Максима за великог учитеља и ревнитеља „светог престола” у Пећи, јер је за потребе културног и просветног рада Пећке патријаршије довео „снажне стубове” међу које извори помињу „књигочатце, доброписце, даскале и књигографе”. Вероватно је да се он приликом повратка из Јерусалима задржао у Светој Гори и у Хиландару одакле је донео у Пећ неке књиге. Њих је приложио патријаршијској књижници (четворојеванђеље, тактикон). Као ктитор, живописао је о свом трошку храм Св. Николе при катедрали Пећке патријаршије.

ПАТРИЈАРХ АРСЕНИЈЕ III ЦРНОЈЕВИЋ И ЊЕГОВ РАД НА ОСЛОБОЂЕЊУ СРПСКОГ НАРОДА ОД ТУРАКА

Политичке прилике. Рат Аустрије и Св. лиге против Турака. Политичке прилике у Европи знатно су се измениле за Максимовог наследника *Арсенија III Црнојевића* (1674–1706). Турска је из дана у дан слабила и у ратовима против Русије и других држава она је током XVII века изгубила неке своје покрајине. То се поновило и за време тзв. „бечког” рата од 1683. до 1699. године када су погранични сукоби довели до рата између Аустрије и Турске.

Велики турски везир Кара-Мустафа, са силном турском војском, опсео је Беч, али га је аустријска војска потукла.

Захваљујући помоћи польског краља Јана Собјеског, ослободила је Беч опсаде и натерала Турке на повлачење ка југу. Сав свет напретнуто је пратио то повлачење, а наш народ, сит турске власти, веровао је да је дошао час коначног ослобођења. То убеђење још је више порасло после склапања савеза између Аустрије, Польске и Млетачке републике (1684) за продужење рата против Турске.

Српски устаници и учествовање у борбама. Уз Аустрију су пристали многи Срби официри из северозападне и средње Угарске; Срби устаници из околине Темишвара у Банату прешли су у Бачку и одавде продужили рат са аустријском војском. Аустријска војска освојила је од Турака Барању, Бачку, Срем, у септембру 1688. и Београд. Уз Млетачку републику пристао је наш народ у северној Далмацији, Црној Гори и Брдима. Низом победа над Турцима он је знатно допринео претеривању Турака из северне Далмације, Лике и Крбаве.

У току 1689–1690, аустријска војска је освојила од Турака целу Србију и Македонију са Скопљем. У томе су јој много помогли Срби који су се дигли на устанак и ослободили Мачву и источну Србију. На јуриш су сами освојили Ужице; народ у Старом Влаху устао је на оружје и повукао је Турке код Сјенице, а затим ослободио Нови Пазар. Број устаника толико је порастао да је организована засебна пешадијско-коњичка регимента под командом Срба. У Призрену се искупило још 20.000 устаника.

После претеривања Турака из Скопља, Призrena, Пећи и других места, аустријски генерал Пиколомини позвао је патријарха Арсенија да се из Херцег Новог врати у Пећ. Патријарх се тамо склонио испред освете Турака због делања на ослобођењу од њихове власти. Генерал Пиколомини понудио је у име аустријског цара заштитни лист патријарху Арсенију. Отада патријарх још активније ради на подизању народа на устанак ослобађајући се на Аустрију.

Сеоба Срба

Сеоба Срба у Угарску 1690. и добијање привилегија. После великих пораза које су доживели у Угарској на Балкану, Турци су под управом новог везира Мустафе Туприлића успели да преуреде своју војску, да заведу ред у управи и да смање намете на рају, те да крену у одлучну офанзиву против аустријске војске и наших устаника у Србији и Македонији.

Пошто су победили српске устанике код Драгомана крајем октобра 1689, Турци су кренули у напад на територију коју је

нешто раније ослободио Карпош дигнувши на устанак народ око Кратова, Качаника, Куманова и Криве Паланке. Турци освоје територију коју је Карпош био ослободио, успе им да га ухвате те га у Скопљу на мосту цара Душана ставе на колац и посеку сабљама.

После пораза аустријске војске код Качаника почетком јануара 1690, почиње турска инвазија и пустошење. Побуњени народ и српски патријарх морали су да беже испред Турака на север. Преко Новог Пазара и манастира Студенице стигну у Београд. Ту је патријарх Арсеније примио од аустријског цара Леополда I једно писмо и проглас народу у којима се тражи да Срби не напуштају своја места, него да наставе борбу против Турака. У накнаду за то обећао им је слободу вероисповести, избор војводе, ослобођење од данка и других дажбина, слободан посед покретне и непокретне имовине и неке друге повластице.

Међутим, војни положај постјајао је све тежи, а народ је увидео да се неће моћи вратити на своја огњишта јер су Турци заузели Македонију, Косово и Метохију, један део Србије, опљачкали на стотине сеоских и варошких насеља (Прокупље, Ниш, Нови Пазар, Крушевац) и опустошили низ манастира (Ђурђеви ступови, Лесново, Пећка патријаршија, Милешева, Сопоћани, Дечани).

Патријарх Арсеније сазвао је у јуну 1690. народно-црквени сабор у Београду на коме је расправљано о писму и прогласу цара Леополда I и његовој понуди повластица. Увидевши да ће због турског напредовања морати напустити стари завичај и прећи у Угарску, сабор одлучи да призна цара Леополда I за српског краља и да Срби наставе борбу против Турака. У накнаду за то сабор је одлучио да својим писменим захтевима (*пунктације*) затражи од цара Леополда I оне повластице које су уживали под Турцима, као: слободу православне вере, слободно и саборно бирање архиепископа који мора бити Србин, стари календар, слободно вршење јурисдикције патријарха и његових епископа по свима областима где се Срби налазе или се у будућности буду-

налазили, ослобођење свих црквених имања од државних дажбина и самостално управљање њима и право да је једино патријарх надлежан да суди за преступе ниже и више јерархије.

Набројане српске захтеве однео је у Беч јенопольски епископ Исаја Ђаковић, добар зналац немачког језика. Док се Ђаковић бавио у Бечу ради израде привилегија, дотле су Турци освојили Ниш и целу Србију, па су се приближили Београду. Због тога су Срби из збегова у Београду и његовој околини морали да крену преко Саве и Дунава у „велику сеобу”, не чекајући потврду тражених привилегија.

Колима, чамцима и пешке кретала се према северу Угарске колона од око 70.000 избеглица. Сељаци, занатлије и трговци из појединих вароши, више и ниже свештенство, много народних кнезова и других, повлачили су се испред турске освете, носећи са собом остатке своје имовине, мошти кнеза Лазара и друге народне знаменитости. Они су се настанили око Будима, Сентандреје, Острогона и других насеља средње и северне Угарске.

Ту их је затекао Ђаковић при повратку из Беча, носећи са собом *прву привилегију* (21. август 1690) којом су потврђена тражена права и повластице српске цркве на подручју Угарске. Ускоро је новом привилегијом наређено властима у Угарској, Хрватској и Славонији да поштују та права и повластице стечене првом привилегијом. Овом новом привилегијом стављени су под заштиту цара Леополда I као угарског краља, сви Срби заједно са својим породицама и целокупном имовином.

Даље борбе и закључење Карловачког мира, 1699. После преласка у Угарску, српске устаничке чете наставиле су борбу против Турака. Срби су се нарочито истакли у битки код Сланкамена 19. августа 1691, у којој је погинуо тursки велики везир Мустафа Ђуприлић. Сутрадан после битке, цар Леополд I издао је преко Угарске дворске канцеларије нову привилегију

Манастир Крушидол

српском народу. Њоме је српском патријарху Арсенију и његовим наследницима признато право да наслеђују имање својих верних који умру без наследника и тестамента (*каցуциштей*) и да сви Срби зависе од патријарха у свим духовним и политичким пословима.

Дуготрајни рат између Аустрије и Турске одлучен је најзад великим победом Евгенија Савојског над Турцима на реци Тиси код Сенте (11. септембра 1697). Ускоро после тога закључен је мир у Сремским Карловцима (1699). Предвиђено је да свакој страни припадну оне територије које држи у тренутку склапање мира. Тако је Аустрији припала цела Угарска осим Баната, Ердељ, Славонија, један део Срема и Лика са Крбавом. Венеција је добила проширење у Далмацији.

Карловачким миром, некадашња јединствена Пећка патријаршија подељена је на два дела. Један део дошао је под власт Аустрије, а други је остао под влашћу Турске.

ПЕЋКИ ПАТРИЈАРХ КАЛИНИК I И СРЕЋИВАЊЕ ОДНОСА ИЗМЕЂУ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ И КРУШЕДОЛСКЕ МИТРОПОЛИЈЕ

Рад патријарха Калиника I на срећивању прилика после сеобе 1690. Преласком патријарха Арсенија III под аустријску власт 1690, престо Пећке патријаршије остао је упражњен. Пошто је аустро-турски рат још трајао, а Пећка патријаршија јужно од Саве и Дунава поново потпала под турску власт, то су Турци настојали да умире српски народ. Велики везир Мустафа Ђуприлић позвао је једним прогласом српски народ и патријарха Арсенија III да се врате из Угарске на своја огњишта под турском влашћу. Но, пошто Срби нису смели да се врате из страха од турске освете, то су Турци сами почели да се уплићу у послове Пећке патријаршије.

Они су око 1693. године поставили за пећког патријарха *Грка Калинику I* (око 1693–1710), рођака Александра Маврокордата, веома утицајног тумача на Порти. Иако у почетку многи Срби и неки епископи нису хтели да признају јуридицију патријарха Калиника I, он је ипак одлучно радио на спречавању нових

исељавања из Турске у Аустрију. Успео је да очува права и значај Пећке патријаршије, а нарочито саборно управљање и слободан избор нових епископа које је постављао на оне епархије које су услед Велике сеобе остале без својих архијереја.

Он је узалуд позивао одбегле епископе да се врате на своје епархије. Једино се вратио владика Јефрем Бањанин из Великог Варада. Њега је Калиник поставио за свога егзарха са седиштем у манастиру Павлици, код Рашке.

Калиникова борба против унијатске пропаганде. Патријарх Калиник је нарочито био одлучан у спречавању рада римокатоличких мисија за ширење уније на територији Пећке патријаршије под турском влашћу. Он је од великог везира Али-паше издејствовао наредбу по којој су и римокатолици на територији Пећке патријаршије били обавезни да му дају дажбине које је он после предавао Турцима. И, поред противљења римокатоличких бискупа, патријарх Калиник их је и даље опорезивао, пошто су га у томе подржали Турци а нарочито беглербег Румелије.

Поред опорезивања римокатолика, патријарх Калиник I, захтевао је да се римокатолички мисионари протерају из Македоније, Србије и Арбаније. Међутим, римокатолички бискуп Змајевић успео је, захваљујући посредовању руског амбасадора у Цариграду, да патријарх Калиник I, одустане од своје намере. Патријарх је говорио да за то има право на основу султанове наредбе али да ће одустати од захтева да се римокатолички мисионари претерају.

Иако је патријарх Калиник I, уживао заштиту Турака, а нарочито великог везира као и свога рођака Маврокордата, тумача на Порти, ипак се дододило да је султан Ахмед III (1703–1730) наредио почетком новембра 1704. да ухапсе и њега и његовог брата Дефија. Дефио је ухваћен, а патријарх Калиник I је побегао преко Београда у Темишвар. Ту је, ипак, ухапшен, али је ускоро пуштен, а затим, почетком фебруара 1705, султан је наредио темишварском валији Али-паши да пусти из затвора и

његове људе. После извесног времена, патријарх Калиник I отпутовао је у Цариград где је успео да увери турску власт да води помирљиву политику.

Давање аутономије Крушедолској митрополији, 1710. За даљи развитак Српске цркве важно је да су још за живота патријарха Калиника I сређени односи између Пећке патријаршије под турском влашћу и Српске цркве у Аустрији под јурисдикцијом патријарха Арсенија III. Патријарх Арсеније, иссрпљен борбом против уније, желео је да се врати на свој патријарашки престо у Пећи. Он је молио руског посланика Возицина да код турских власти дела на томе, да му дозволе повратак у Пећ и да се његова јурисдикција прошири и на Србе у Турској.

У том циљу обраћао се и знаменитом јерусалимском патријарху Доситеју Нотарасу који је упознао цариградског патријарха Гаврила са том жељом патријарха Арсенија III. Синод Васељенске патријаршије у Цариграду препоручио је да новооснована Крушедолска митрополија у Аустрији треба да остане у саставу Пећке патријаршије као аутономна црквена област. На тој основи постигнут је споразум да пећки патријарх, још пре изборног сабора, пошаље потврдну грамату за новог митрополита у коју је требало само уписати име новоизабраног митрополита. Својом граматом од 18. маја 1710. године, патријарх Калиник I дао је аутономију Крушедолској митрополији и тиме признао њену каноничност.

Патријарх Калиник I је умро пет месеци после давања аутономије Крушедолској митрополији, па га је наследио *Атанасије I* (1711–1712), а њега патријарх *Мојсије Рајовић* (1712–1726). За време његове управе Пећком патријаршијом, дошло је поново до рата између Турске и Аустрије 1716–1718. После победе код Петроварадина, аустријска војска освојила је Темишвар и сав Банат, Београд и продрла је дубоко у Србију и у Босну. Млетачка република ратовала је у Далмацији већ од 1714. године. Црногорци су пристали да ратују против Турака на

страни Млетачке републике, примили су њену заштиту под условом да добију унутрашњу политичку и црквену аутономију. Млеци су признали црногорском владици Данилу јурисдикцију над православним Србима под млетачком влашћу у Боки.

Миром у Пожаревцу 1718, Аустрија је добила од Турака Банат, југоисточни Срем, северну Србију до западне Мораве и у Босни десну обалу Уне и Саве. Тиме су од Пећке патријаршије откинуте епархије Београдско-сремска, Ваљевска, Вршачка и Темишварска и припојене Крушедолској митрополији (*Београдско-карловачка митрополија*).

ПАТРИЈАРХ АРСЕНИЈЕ IV И НОВА СЕОБА СРБА 1737. ГОДИНЕ

Услед аустријско-турских ратова крајем XVII и почетком XVIII века, границе Пећке патријаршије много су сужене, а приходи смањени због сеоба народа преко Саве и Дунава. При томе су материјалне обавезе према турској државној каси остале као и раније. Својим бератом октобра 1730. султан Махмуд I (1730–1754) потврдио је ранија права пећког патријарха *Арсенија IV Јовановића Шакабените* (1726–1737; 1741–1748) и дозволио му да од римокатоличког свештенства у Босни убира дажбине, с тим да му се они морају обраћати за све ствари „које се тичу закона”.

Руско-аустријски рат против Турске и устанак Срба и Климената. Када је у јесен 1735. Русија објавила рат Турској, онда су се Срби почели комешати и припремати на устанак. Рату против Турске приступила је ускоро и Аустрија. Она је отпочела тајне преговоре са пећким патријархом Арсенијем IV, римокатоличким надбискупом у Скопљу Михаилом Сумом и охридским архиепископом Јоасафом. Преговори Арсенија IV са Бечом вођени су преко темишварског епископа Николе Димитријевића.

На тајном састанку одржаном фебруара 1737. у Пећи учествовали су неки народни прваци из Старог Влаха и студеничког краја, митрополит рашки и епископи скопљански, штипски и самоковски.

Аустријска војска продирала је долином Мораве ка југу и заузела је Ниш, док су српски устаници под вођством старовлашког кнеза Атанасија Рашковића ослободили Нову Варош, Нови Пазар и Пирот. Ускоро затим, Турци су код Бањалуке потукли аустријску војску која је продрла у Босну. После те победе, Турци појачавају своје нападе на аустријску војску у Србији и приморaju је да напусти Нови Пазар и друга места. Кад је патријарх Арсеније IV дошао са одредом од 3.000 Брђана пред Нови Пазар, видео је да су Аустријанци напустили град те се он са својом пратњом хитно повукао преко Крагујевца и Ниша у Београд. Поред патријарха и једног дела народа, у Београд су се склонили нишки епископ Георгије Поповић, рашки Јефтимије Дамјановић и ужички Алексије Андрејевић.

Турци су све више потискивали Аустријанце из Србије. Код Гроцке су им нанели одлучујући пораз 23. јула 1739, заузели су Београд и приморали Аустрију на мир у Београду. Београдским миром, Аустрија је изгубила Малу Влашку, Србију и део Босне, те су Дунав и Сава поново постали граници између Турске и Аустрије и између Пећке патријаршије и Карловачке митрополије.

Пресељени Срби насељили су се мањом по Срему. Један део Београђана настанио се у Новом Саду, а српска и арбанашка народна милиција која се у рату борила против Турака, распоређена је по неким сремским селима близу турске границе.

ПОСТЕПЕНО ПОТПАДАЊЕ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ ПОД УПРАВУ ЦАРИГРАДСКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

Смањење територије Пећке патријаршије у XVII и XVIII веку.

Покушаји пећких патријарха и народних првака да ослободе српски народ од турске власти ослењајући се на Аустрију и Русију током XVII и XVIII века нису уродили плодом. Територија Пећке патријаршије повећавала се или се смањивала већ према томе да ли су Турци, односно, Аустријанци, напредовали или се повлачили. Средином XVII века, када су турске границе допирале до близу Беча, под управом Пећке патријаршије налазило се 40 епархија. После турских повлачења крајем XVII и почетком XVIII века турска територија је смањена Пожаревачким миром 1718. Услед тога је број српских епархија под управом Пећке патријаршије спао на 22. Када су се Турци на основу Београдског мира 1739. повукли из Баната и северне Србије, број епархија смањио се на 13!

Међутим, материјалне обавезе Пећке патријаршије према турској државној благајни нису се смањивале сразмерно смањивању њене територије, него су напротив још повећане. Да би могла одговорити својим обавезама, Пећка патријаршија је морала да се задужује код појединача, а нарочито код богатих Грка.

Турци губе поверење у Србе пећке патријархе и уместо њих доводе Грке. Турци су били нарочито огорчени на пећке патријархе због њиховог политичког рада на дизању револуционарних покрета против њих. Због тога су патријарси све више губили поверење турских власти које су долазиле до убеђења да управу над Пећком патријаршијом треба дати оним људима, којима су они више веровали него Србима. А то су били богати Грци окупљени у Цариграду око своје патријаршије у Фанару. Грчки утицај осетио се у Српској цркви од оног тренутка, када је под упливом Грка Александра Маврокордата, главног тумача на Порти, његов рођак Калиник постављен за пећког патријарха

(после сеобе Арсеније III Црнојевића 1690). Утицај богатих грчких трговаца и банкова у Фанару појачавао се током XVII и XVIII века, те они успевају да се финансијски и политички повежу са турским владајућим слојем.

Иако су их интереси везивали за турску владајућу класу, ипак, су Грци потајно радили на уништењу Турске и на успостављању некадашње Византије, па су у том циљу стварани чак и политички планови (*Грчки пројекат*). Такав план на Истоку подржавала је Русија, док се на Западу њиме одушевљавао, поред других, и познати француски књижевник Волтер.

Васељанска патријаршија у Цариграду настојала је да што више допринесе остварењу идеје неојелинизма о обнови Византије. Због тога су њени патријарси, по народности Грци, искористили тешко стање Пећке патријаршије, те су почели да се мешају у њене послове.

Постепено потпадање Српске цркве под власт Цариградске патријаршије отпочиње после сеобе патријарха Арсенија IV. Пошто је тада пећки престо остао упражњен, Турци су на препоруку цариградског патријарха поставили бератом за српског патријарха у Пећи **Јанићија Караку** (1737–1746), протосинђела Васељенске патријаршије из угледне грчке породице у Фанару. Али, он је већ после неколико година напустио презадужену Пећку патријаршију и вратио се у Цариград поневши са собом драгоцене предмете из њене ризнице.

После патријарха Јанићија, на патријарашком престолу у Пећи мењали су се често Грци и Срби. Јанићија је наследио скопски митрополит Србин **Атанасије II Гавриловић** (1747–1752) који је настојао да поправи тешко материјално стање прикупљањем помоћи и враћањем црквених ствари које је са собом пренео у Угарску Арсеније IV. После смрти Атанасија II, за патријарха је постављен сарајевски митрополит **Гаврило II** (1752). Он је отпутовао у Цариград где му је султан Махмуд II (1730–1754) дао берат којим га је потврдио у патријарашком достојанству. Непуна два месеца после повратка из Цариграда, патријарх

Гаврило II тешко се разболео, те је писменом представком добровољно напустио патријарашки престо. За свога наследника означио је нишког митрополита **Гаврила III Николића** (1752–1758). Патријарх Гаврило III обавезао се своме претходнику да ће вратити све његове дугове учињене разним лицима ради исплате трошкова око потврде за патријарха. Међутим, он није могао да испуни дато обећање због тешког материјалног положаја Пећке патријаршије. Због тога је поднео оставку и настанио се у Цариграду где је живео од доживотне помоћи коју му је одредио султан.

Како су се у врло кратком времену изменјала још два патријарха, на престо је дошао Грк из Халкидона **Кирило II** (1758–1763). Због свога роварења против српских архијереја и српског народа на Порти, а и због тога што је Патријаршију бацио у још већу беду, са њиме народ ни Срби епископи нису били задовољни. Зато је одржан у Нишу новембра 1761. године састанак неколицине српских архијереја и настојатеља неких манастира. На састанку је донета одлука да се замоли карловачки митрополит Павле Ненадовић да утиче на бившег пећког патријарха Гаврила III да се поново врати за пећког патријарха. Веровали су да је једино он способан да среди питање дугова Пећке патријаршије и заштите на турском двору, али је он одбио да то уради.

Последњи Србин патријарх у Пећи пред укидање Пећке патријаршије био је **Василије Бркић** (1763–1765; †1772), родом из Сремских Карловаца. Пећки патријарх Кирило II поставио га је за епископа новобрдског или косовског. После извесног времена, преместио га је за митрополита босанског у Сарајеву. Василије је успео да уклони Кирила II пошто се ослањао на расположење српског народа који се противио постављању грчког патријарха и грчких владика по српским земљама.

Међутим, рођаци свргнутог патријарха Кирила II успели су да оклеветају Василија као султановог непријатеља. Због тога

га Турци збаце са патријарашког престола и пошаљу у заточење у тврђаву Фамагусту на Кипру. Захваљујући помоћи дубровачког конзула, патријарх Василије дошао је у везу са француским конзулом. Његовим заузимањем пуштен је из заточења после две и по године. Након пуштања из затвора, отпутовао је у Цариград безуспешно покушавајући да се врати у Пећ за патријарха.

Из Цариграда је отишао у Црну Гору где је у току две године учествовао у покрету Шћепана Малог (1767–1774) који се јавља као савладар владике Саве. Од њега су зазирали и Млетачка република и Турска зато што се издавао за руског цара Петра III који је, иначе, био убијен. Иако су Млечани забрањивали својим поданицима да одржавају везе са патријархом Василијем, ипак се архимандрит манастира Прасквице у Паштровићима с њим дописивао. Патријарх Василије посветио је Арсенија, сестрића владике Саве, за епископа. Мада је то изазвало негодовање у Црној Гори, ипак, Црногорци нису хтели да га издају Турцима против којих је он радио. То нису учинили чак ни онда када је турска војска упала у Црну Гору.

Патријарх Василије је после прешао са руским кнезом Долгоруковим у Италију, па је у Ливорну за војне и политичке потребе руског адмирала грофа Орлова саставио крајем марта 1771. *Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито народа српског*. Из Италије је преко Трста и Беча отпутовао у Русију где је ускоро умро.

УКИДАЊЕ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ 1776. ГОДИНЕ

Молба патријарха Калиника II и грчких епископа за укидање Пећке патријаршије. Последњи патријарх обновљене Пећке патријаршије био је Грк **Калиник II** (1765–1766). После кратког управљања, њему је изнужена оставка на положај пећког патријарха. Оставку је поднео у облику молбе за укидање Пећке патријаршије, наводећи као разлог њену велику презадуженост.

И пет грчких епископа по српским епархијама (нишки, скопски, самоковски, ћустендилски, призренски) поднели су молбу исте садржине.

Цариградски патријарх Самуило Ханцерис (1763–1768), даровит и школован, црквени реформатор и борац против језуита примио је обе молбе те их је однео султану Мустафи III (1757–1773) и предложио му да укине аутокефалност Пећке патријаршије. Уверавао га је да ће укидање бити од знатне политичке користи, јер ће се Срби тек тада умирити и да је то једини прави пут да се код Срба заведе поредак и онемогуће устанци.

Нешто пре тога у Фанару, у Цариграду обешен је због велеиздаје богати Грк Ђорђе Спаторис, пуномоћник влашког кнеза. Њему је Пећка патријаршија била много дужна. Пошто је Порта тражила да се ти дугови одмах исплате султану, цариградски патријарх Самуило у име Васељенске патријаршије пристао је да га исплати. На име одштете присајдињена му је и потчињена Пећка патријаршија.

Берат о укидању аутокефалности Пећке патријаршије издат је 11. септембра 1766. Турски султан укинуо је том приликом и сам назив Пећке патријаршије и забранио је да се било када у будућности узимају у поступак представке и молбе које би ишлиле за тим да опет подигну засебну Српску патријаршију из ма каквих побуда „или са тајним умишљајем *ради одбране и заштите раје*“.

Да би у очима српског народа уништио верски, национални и политички значај Пећи, патријарх Самуило потчинио је Пећ под управу Призренске митрополије. Епископи српске народности, који су се затекли на својим епархијама у време укидања, морали су се повући.

Они су поумирали по манастирима или у прогонству. На њихова места дошли су Грци.

Због укидања Пећке патријаршије, девет Срба епископа (самоковски, штипски, скопски, новопазарски, нишки, ужички,

београдски, босански, и херцеговачки) поднели су руском двору писмени протест преко црногорског владике Саве Петровића. Али, Русија је тада и сама сарађивала са Грцима на остварењу неојелинистичког *грчког плана*, те се на овај протест није обазирала.

Укидање Охридске архиепископије. Године 1767. укинута је и Охридска архиепископија, те су на тај начин цариградски патријарси добили под своју управу све православне хришћане на Балкану. Једна од последица укидања Пећке патријаршије јесте и прелажење на ислам Горе код Призрена и Меглена, између Водена и Лерина у Грчкој.

МОНАШТВО И МАНАСТИРИ ОД 1219. ДО 1766. ГОДИНЕ

Монаштва у српској држави и ван ње. Монаштво и манастири почели су да се код нас развијају нарочито од краја IX века захваљујући мисионарском раду ученика Ђирила и Методија. У време стварања самосталне српске државе под Немањићима велики број монаха, нарочито у Светој Гори, живео је по византијским, руским и другим манастирима. После зидања Хиландара сви су они прешли у њега.

У средњовековној Србији знатан број монаха живео је и радио у манастирима које су зидали наши владари као своје задужбине. Услед померања средишта државног живота са југа на север, умножава се број манастира и у северним деловима Српске деспотовине.

После потпадања средњовековних држава под турску власт, српски народ се исељавао у Банат, Бачку, Барању, Срем, Славонију, Босанску Крајину, Хрватску, Лику, Крбаву, и Далмацију. По неким од тих покрајна постојали су и раније православни манастири. Сеобама током XV, XVI, XVII и XVIII века повећан је број нашеог народа у тим покрајинама. Тиме су створене могућности за дизање читавог низа већих и мањих манастира.

У средњем веку, за време државне самосталности, манастире су најчешће зидали владари, властеле и више свештенство, а после пропасти српских држава подизали су их махом калуђери, имућнији слојеви занатлија, трговаца и други.

Облици монашког живота и типици. Монашки живот у нашим манастирима развијао се у два облика. Најчешћи облик јесте заједнички живот монаха или општежиће (*киновија*), за разлику од усамљеничког (*идиоритија*) живота по једва приступачним пећинама и удаљеним пределима (*скитови*).

Живот у манастирима уређиван је нарочитим правилима или обрасцима познатим под именом *типичи* или *образници*. Они садрже прописе о богослужењу и црквеним временима (празници и постови), о постављању манастирских власти и монашкој дисциплини, о руковању покретном и непокретном имовином манастира и о надзору над њом; ту су наређења о испуњавању прописаних правила и слично. Већ је св. Сава саставио посебне типике за Хиландар, Студеницу и Карејску ћелију. Знатан број српских манастира управљао се према типику св. Саве Освећеног (*Јерусалимски типик*) који је на српски превео архиепископ Никодим (1317–1324).

Добро уређени и имовно обезбеђени, наши манастири убрзо су постали значајна средишта верског живота, политичког и културног рада.

Манастири као верски центри. Светитељи и њихова канонизација. Манастири су сматрани средиштима верског живота у којима се може постићи хришћанско савршенство и спас душе од греха и зла. Пошто је наша душа једино вечна и непропадљива на овом свету, то је и брига за њено спасење представљала једну од најглавнијих хришћанских дужности. Идеја спасења душе и задобијања вечног живота у царству Божјем била је веома жива код свештенства, властеле, владара и осталих слојева народа. Због тога је било доста људи из народа, властеле и владара који су се монашили и живели у манастиру са жељом и вером да ће због свог богоугодног живота постићи царство небеско, а тиме стећи заштиту Богородице на дан Страшног суда и, затим, вечно блаженство.

Са обновом Пећке патријаршије зидају се по свима нашим крајевима нови манастири или се обнављају стари, па се на тај начин стварају и нова средишта верског живота. У то доба расте број манастирских парохија у којима јеромонаси појединих манастира обављају разна богослужења појединцима, задругама и појединим црквеним општинама.

Плодови верског живота огледали су се у низу доброчинства, самоодрицања, дубоке побожности и разних облика подвигништва. Многе такве побожнике по манастирима и по усамљеним испосницима народ је још за живота сматрао за светитеље. Ако су се на њиховим гробовима повремено јављали нарочити знаци, као на пример, изненадна појава светlosti, онда их је црква проглашавала за светитеље (*канонизација*) и то објављивала посебном граматом.

Нови светитељ уношен је у нарочит списак (*дийтих*), односно, у календар и имао је написану службу која се вршила одређеног дана у години. Поред црквеног начина изражавања поштовања или *култи*, постоје и елементи народног култа. Народ је о појединим светитељима састављао песме, о њима су се препричавала и фантастично преплитала писмена и усмена предања, њихова имена давана су изворима, стаблима, местима и слично. Култ је после свог постанка највише био развијен у месту и у покрајини где су почивале светитељеве мошти, а за тим је губио локалну црту и постајао је општенародни.

Поред балканских хришћанских мученика пре доласка Словена, затим словенских испосника и светитеља пре стварања самосталне српске државе, постоји велики број Срба светитеља и других, после прогласа самосталности Српске цркве 1219. године. Шеснаест српских архиепископа, односно, патријарха почев од св. Саве преко његовог наследника Арсенија, Саве II, Јевстатија I и Јевстатија II, Никодима, Данила II, патријарха Јефрема и других проглашено је до данас за светитеље. Међу светитеље убројано је и једанаест наших владара – св. Симеон Мироточиви (Стефан Немања), св. Симеон монах (Стефан Првовенчани), Стефан Дечански, кнез Лазар и други. Међу Српкиње светитељке убрајају се мајка св. Саве Анастасија (Ана), краљица Јелена и друге.

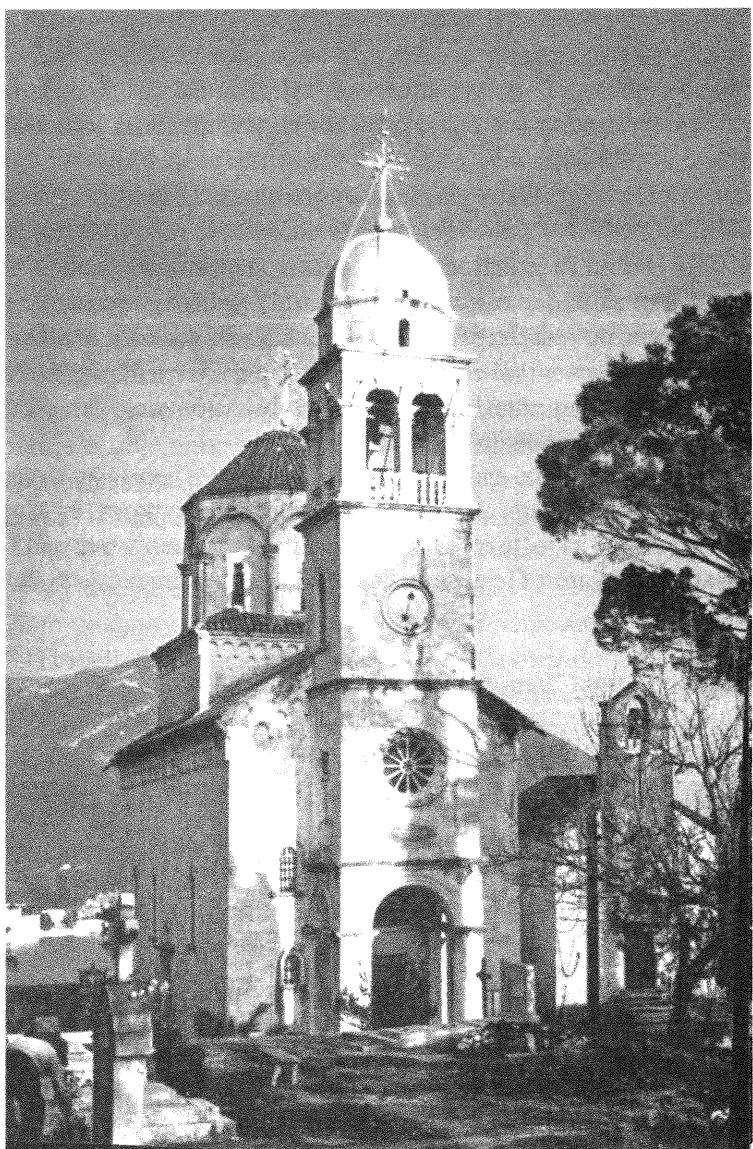
У XIV и XV веку познати су испосници под именом *синаци* (*дивнодорци*) који су се подвизавали по далеким пустињама. Свети Ромил подвизавао се најпре у Бугарској и Светој

Гори, а онда је због страха од Турака преко Валоне пребегао у Србију и настанио се у манастиру Раваници. Свети Григорије, радом из Смирне, подвизавао се заједно са св. Ромилом у Пароријској пустињи у Бугарској, а затим је прешао у манастир Горњак на Млави, код Голупца. Свети Петар Коришчи подвизавао се у пустињи Кориши у околини Призрена. Свети Јоаникије Девички живео је пустињским животом у Црној Реци на Ибру. Народ га је већ за живота сматрао за светитеља. У знак захвалности за исцељење кћери деспота Ђурђа Бранковића, деспот је подигао за Јоаникија храм Св. Ваведења у коме је светитељ сахрањен. Његов култ раширен је у Кривој Реци, Колашину, Дреници. Много га поштују Арбанасе исламске и римокатоличке вероисповести.

За време турске власти многи су одбијали да пређу у ислам. Један од њих је и св. Ђорђе Кратовац, златар кога су Турци живог спалили зато што је одбио да напусти своју веру (1515). Ђорђев учитељ поп Пеја написао је *Живот* и *Службу св. Ђорђу Кратовицу*.

Манастири као политички центри. Манастири су били значајни и за политички живот нашег народа. Већ је св. Сава извршио такав распоред српских епископија да су оне могле преко својих епископа онемогућавати ненародне политичке и културне утицаје из других држава. Пошто су се седишта епископа у средњем веку налазила по манастирима, то је растао и њихов политички значај, нарочито у време истакнутих старешина Српске цркве који су на себе преузимали важне политичке послове у земљи и у иностранству.

Приликом подизања манастира, наши средњовековни владари желели су да они на себе преузму и одређену политичку улогу. Требало је да манастири у народу подижу углед владарске власти и српске државе у земљи и изван њених граница. Тако је преко Цркве; односно, преко манастира учвршћивана идеја државности која је била врло жива и после потпадања српских држава под турску власт.

Манастир Савина

Тада је много порастао политички значај нарочито оних манастира у којима су одржавани састанци и зборови а који су припремали народ на устанак у циљу политичког ослобођења и стварања своје државе.

Манастири као културни центри. Значај манастира Хиландара. Саставни део бриге о спасењу душе била је непрекидна делатност на унапређењу духовне културе, а нарочито на просвећивању. Приликом силаска са престола, Стефан Немања је молио све присутне да се брину за цркве да би их оне просветиле. Значај Цркве за просвету нагласио је и цар Душан једном својом повељом манастиру Ватопеду, назавши манастире *мислионицама*.

У манастирима се у средњем веку мислило, односно, писана су изворна дела, превођено је са грчког и других језика, док је преписивањем умножаван број рукописних књига најразличитије садржине. На тај начин манастири су у средњем веку и у доба обнављања Пећке патријаршије постали средиште научног, књижевног и уметничког рада.

У том погледу, нарочито је велики значај манастира Хиландара. Налазећи се на извору напредне византијске научне и богословске мисли, калуђери Хиландара били су у могућности да прате све гране тадашњег духовног живота. Нису га без разлога св. Сава и Немања посветили св. Богородици *Наставници*. У њему су неговане богословске науке и филозофија, црквено и грађанско право, медицина, књижевност, земљопис и друго. Знатан број просвећених Срба од XIII века па надаље стицао је у Хиландару исто онакво лично образовање и васпитање какво се стицало у Византији и осталој Европи у средњим и вишим школама.

Још и данас хиландарска ризница и књижница представљају непресушно врело за проучавање богате документације и уметничке грађе која сведочи о високом степену културне свести Срба у средњем веку.

ДРЖАВНО УРЕЂЕЊЕ И УПРАВА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Име државе. Српска држава у средњем веку била је уређена слично осталим државама. У раном средњем веку држава се називала *Славонија* (*Sclavonia*) ређе *Србија* (*Servia*); од XII века преовлађује назив *Рашка* (*Rascia*) према престоници великог жупана у граду Расу, недалеко од Новог Пазара. Цела држава била је подељена на мање области које су се називале *жупе* и *жупаније*. Жупа је носила име по сливу реке у коме се налазила, или по имену краја или по имену града.

Владар и управа државом. На челу државе до стварања краљевина у Зети и Рашкој стајали су *велики жупани*, а на челу жупа *жупани*. После прогласа краљевине, титула владара јесте *краљ све српске земље и Јоморске* све до прогласа царства (1219–1346), а отада до пораза на Марици *цар* (1346–1371), после *кнез* (1371–1402), а од битке код Ангоре до пропasti Деспотовине *десиш* (1402–1459).

Управу над државом, владар је делио обично са најстаријим сином који га је наслеђивао (*примогеништура*). Престолонаследник је добијао на управу Зету (Црна Гора), али су и други синови управљали као жупани појединим већим областима (Растко – св. Сава у Хуму итд.). Владари су крунисани и миропомазани у манастиру Жичи (*Седмовратна Жича*).

Владару су у управи државом помагали краљевски чиновници: жупани по жупама (доцније *севастии*); *кефалије* су били заповедници градова, а од цара Душана тако се називају сви намесници. Назив *кнеза* имао је различито значење у појединим областима државе, па је нарочито за време кнеза Лазара стекао велики значај. Сви ови краљевски чиновници имали су у својим рукама управну, судску и војну власт у поверилој им области.

Жупани по жупама имали су своје чиновнике: *сатник* је био војни чиновник, *казнац* је био сакупљач пореза (доцније се називао *прахштор*), глобе је сакупљао *глобар*.

Владар и његов двор. Наши средњовековни владари нису имали једну сталну престоницу, него су се према годишњим добима селили лети у планинске крајеве (Оногашт – Никшић, Брсково, Јелеч, Врхлаб итд.), а зими су се спуштали у жупне и приморске пределе (Котор, Приштина, Пауни, Неродимља, Призрен, Скопље итд.).

На двору су постојали дворски чиновници: жупани, стегеноше, псари и соколари. У XIV веку јављају се *казнац* или *велики казнац* који је био министар финансија, а називао се и *протовестијар*. Војском је заповедао *војвода*, *велики војвода* или *степеноша*. Дворски канцелар звао се *лохотеш*, а његови помоћници писари *дјаци*. Управник двора звао се *двородржица*, а старешина гласника *лаџаштор краљев*.

Војска. Владар је био врховни војни заповедник војске састављене из коњице и стрелаца. У српској војсци било је страних најамника Италијана, Немаца, Шпанаца, Турака и других.

Сабори. Из некадашњих стarih словенских зборова, развили су се у средњовековној Србији *државни сабори* чији су чланови били високи чиновници, више и ниže племство, више свештенство и игумани царских задужбина (*лавре*). Сабори су расправљали о свим важнијим државним питањима: о наследству престола, крунисању владара, избору новог архиепископа или патријарха, о доношењу закона и слично.

После пропasti српских средњовековних држава, расте улога Српске цркве и њених сабора. За њихове чланове бирани су представници појединих племена и други виђенији људи из народа. Црквено-народни сабори решавали су многа питања из живота Цркве и народа.

Законодавство. У почетку државног живота није било писаних закона, него се управљало према обичајном праву. Од времена св. Саве у читавој Србији суди се и управља према *Крмчији* или *Номоканону*, једном зборнику римско-византијског грађанског и црквеног законодавства. Владарске повеље поједињих манастира, доносене на државним саборима, имале су снагу закона (жичка повеља и друге).

Судство. Врховни судија био је владар кога је заступао у суђењу дворски достојанственик, по жупама су судили жупани, а по приморским варошима изабране судије. Осим владаревог, постојао је и епископски суд који је одлучивао у брачним споровима и другим духовним стварима.

Цар Душан је својим *Закоником* ударио чврсте темеље једнакој и јединственој правној пракси у Србији. Он је преуредио судство у томе, што је суђење поверио царским судијама који су судили заједно са намесницима, а порота је утврђивала кривицу туженог лица. Постојали су и мешовити судови ради решавања парница између Срба и странаца. У то доба преведена је са грчког на српски *Синтагма* Матије Властара. После пропасти средњовековне Србије, Српска црква преузела је на целом некадашњем државном подручју многе послове судске природе, а радила је на основу *Душановог* законика и Властареве *Синтагме*.

ДРУШТВЕНО УРЕЂЕЊЕ (СТАЛЕЖИ)

Велика и мала властела (племићи). Друштвено уређење у средњовековној Србији било је слично уређењу других држава Европе. У најраније време међу Србима знатну улогу је играло родовско племство. Стварањем државе, расте значај и улога племства, а тиме се и његова права проширују и племство заједно са члановима побочне гране династије сачињава више племство (*властела*, *велможе*, *пронијари*). У нижем племству спадају

ратници – *воин* или *војник* и *властеличић*. После освајања области са грчким становништвом, повећава се број племства са титулом *кир*, тј. господин. Племство (*властела*) се временом политички оснажило, те је понекад играло пресудну улогу у државном животу својим учествовањем у превратима, који су имали за циљ промену владара на престолу.

Неплемићко становништво. Насупрот властели постојало је неплемићко становништво звано *себри*. У сербе су спадали земљорадници Срби и сточари који су били Власи. Међу себрима било је највише *меропаха* (парици) који су лично били слободни, али су у привредном погледу били потчињени владару, властели или Цркви. Меропах је обделавао земљиште звано „потчињена баштина“. Баштина је била потчињена властели и меропаху ју је могао отуђити у извесним случајевима само са дозволом властелина. Меропах је морао да оре, копа и сеје одређени број њива, или да ради на имању свога властелина одређени број дана у години. То су тзв. *робоште* којих је било малих и великих (*радна ренита*). Осим тога, меропах је плаћао у новцу (*новчана ренита*) или у производима (*натурална ренита*) одређене дажбине или порезе на баштину (*коће*), на кућу или огњиште (*димница*), био је обавезан да своме властелину и државним чиновницима даје смештај, исхрану (*приселица*) за време њиховог путовања, својој жупи плаћао је одређени *оброк* и слично. Меропси су морали помагати приликом зидања или поправљања тврђава или градова (*градозиданије*), морали су давати стражу за тврђаве (*градобљуденије*), ишли су у рат итд. Меропси на епархијским и манастирским властелинствима давали су у натури или у новцу (*битр*) одређене дажбине Цркви као своме властелину.

У земљорадничким меропашким селима живео је и радио известан број *сокалника* или сеоских занатлија (зидари, пекари).

Релативно више слободе од меропашког земљорадничког становништва насељеног по жупним пределима, уживали су

сточари настањени у планинским крајевима по својим селима званим *кайуни*. Међу сточарима (*власи*) постојале су две групе: војници и ћелатори. Њихове старешине називали су се *кнезови* или *челници* (звали су се још и *кайунари, примићури*) који су им и судили у неким споровима. Њихова дужност састојала се у преношењу најразличитијих товара властели из једног у други крај или место. Иначе, чували су стоку властеле и Цркве и зато су на име награде примали намирнице (*месечина*) или стоку (*белег*). За коришћење властеоских пашњака ради напасања своје стоке плаћали су *правнину*.

Ниже свештенство, односно, попови по парохијама које су се налазиле на појединим властелинствима обично су имали своју личну баштину. А ако је нису имали, онда је властелин био обавезан да им уступи извесно земљиште на коришћење („три њиве законите“). Зато су и попови плаћали властели феудалне дажбине исто као и меропси, мада је било случајева да су ослобађани разних кулука (*радна ренита*). Надлежном епископу плаћали су *йојовину* или *каноник* у новцу, стоци или у производима.

Они који су били заробљени у рату или они који су се презадужили и осиромашили постајали су *робови* или *отроци*. Нису лично били слободни и нису могли слободно располагати имовином. Живели су по селима измешани са меропсима. Бавили су се земљорадњом и занатима (*аграрни робови*) или као слуге по властеоским и варошким кућама (*кућни робови*).

Грађански сталеж је раније почeo да се развија у варошима које су освојене од Византије, док су вароши у српском приморју у Зети, као Скадар, Дриваст, Улцињ, Бар, Будва, а нарочито Котор имали своје самоуправне повластице, своје нарочито уређење (скупштине, чиновници, канцеларије). Млађа су по постанку варошка насеља у средишњим деловима Србије. Она су се отпочела изграђивати од тренутка када се у Србији почело развијати рударство. У близини рудника почели су да се развијају тргови или тржишта као што су Брсково са рудницима и

ковнициом новца, Рудник, Београд, Браничево (Костолац), Трепча; нарочито се развило Ново Брдо, затим, Призрен и друге вароши. Градско становништво сачињавали су странци (Немци из Саксе, Дубровчани и др.) и домаћи људи који су улазили у трговачке послове. Ослобођени од феудалне зависности према властели, они су почели да се развијају у грађански сталеж.

Постепено нестањање сталешких разлика под Турцима. После освајања Србије, Турци нису одмах уништили дотадашње уређење. Још се извесно време и за њихове власти спомињу хришћани властела или *стахије*, као и неки полуфеудални слојеви (*војници, кнезови*) којима су Турци дали извесне повластице, зато што су им помагали приликом њихових освајања. Када је Турска почела да слаби од половине XVI века, онда су и ови слојеви друштва почели да губе свој дотадашњи политички и друштвени значај, изједначивши се са осталим народом. Једино се и даље развијао грађански сталеж зато што су наше вароши под Турцима и даље расле услед развитка робне и новчане привреде. Међу грађанима нарочито је растао број занатлија и трговаца. Привредно и друштвено они су ојачали до те мере, да су постајали главна водећа друштвена снага и покретачи многих општенародних послова.

ПРИВРЕДНИ ЖИВОТ

Природна богатства средњовековне Србије омогућила су развитак многих привредних грана. Материјални полет Србије почeo је нарочито после стварања самосталне државе. Виљем Тирски, историчар и државник из XII века прошао је кроз Србију за коју каже да обилује у крупној и ситној стоци, млеку, сиру, маслу, месу и воску. Један угледни члан византијског посланства које је боравило у Србији крајем XIII века тврди да је као члан изасланства добијао са српског двора месо разних

дивљачи, птица, вепрова, јелена, дебелих дунавских риба, лепог воћа, слаткиша и разних јела.

Сточарство је све до пред крај XIII века било главна привредна грана на властеоским, епархијским и манастирским властелинствима. Отуда се спомиње стока као поклон владара појединим манастирима. Стефан Немања уступио је манастиру Хиландару многе кобиле из своје ергеле у Зети. Краљ Милутин дао је манастиру Трескајцу много стада оваца, камила и ергеле коња (*лакимије*). Због напада каталенског великог одреда на манастир Хиландар (1307–1309), игуман Данило (потоњи књижевник архиепископ Данило II) пренео је из Хиландара у Скопље на двор краља Милутина многе знаменитости, па је тада донео и ергеле коња и многе друге животиње. О манастирским коњима и мазгама старали су се *страпори*. Они су преносили плодове и намирнице, са манастирских сенокоса довозили су у манастир сено стоци за зиму.

Земљорадња је у већем степену почела да се развија у XIII и XIV веку по жупним пределима, речним долинама и котлинама. Плодност земљишта повећана је наводњавањем. Са техником наводњавања упознали су наш народ калуђери-поклоници светих места на Истоку, а нарочито у Египту где је ова техника била добро позната. Изгледа да су монаси донели из Свете Горе као новину и употребу водене снаге за млинове. Највише су засејаване житарице које су чуване у *житијним јамама*. Од тзв. индустриских биљака, засејаван је лан, кудеља, хмель за пиво и друго.

Воћарство се развијало нарочито на имањима Архиепископије и појединих манастира. Основе напредном воћарству и калемљењу воћа поставио је још св. Климент (27. јул 916). Архиепископ Арсеније I бринуо се о имању, а архиепископ Данило II био је добар ратар и воћар. На имању Архиепископије

засађивао је нове воћњаке разноврсног воћа. Чак и „брда и долине и пуста места насади многоплодним воћем, као и лугове дубравне, и за њих се бринуо, као ваистину добри тежак чувајући... да се како не уледини његов сад.“ На воћарство је обраћана нарочита пажња зато што је свеже и сушено воће било главна калуђерска храна за време поста.

Веома рано се развило и *рибарство*. Охридски архиепископ Теофилакт у XI веку наводи да се тамошње становништво бави рибогојством и да прави лепе рибњаке. Риба се јела у манастирима нарочито о великим празницима. Свети Сава наредио је да се на дан Св. Симеона Мироточивог доноси риба у манастир Студеницу са Дунава и из Зете. Неки наши владари давали су својим повељама манастирима право хватања рибе по рекама, језерима и мору. Деспот Јован Угљеша поклонио је један рибњак манастиру Ватопеду.

Виноградарством су се бавили већ први хиландарски калуђери. Свети Сава је купио један виноград од Светогорца за рачун Хиландара и о томе саставио на грчком језику купопродајни уговор. Стефан Немања и његов син Стефан Првовенчани поклонили су Хиландару сваки по два винограда. Архиепископ Данило II засадио је око манастира Жиче и на архиепископском имању у Лизици нове винограде, а куповао је и друге.

Многобројне и густе *шуме* представљале су велики извор за подмирење потреба за огрев, грађу и слично. Постојале су многе манастирске шуме и планине, добијање на основу повеља владара. Стефан Немања уступио је манастиру Хиландару планину Богачу, а његов син Стефан Првовенчани планину Дobre Доле. У шумама је било много дивљачи, што је омогућило развијање лова. *Лов* је био омиљена забава наших средњовековних владара, властеле и других. Свети Сава се бавио ловом до свога одласка у Свету Гору. Постојала су нарочита ловишта. На таквом једном запустелом ловишту, саградио је Стефан Немања своју задужбину манастир Студеницу.

У средњовековној Србији било је развијено пчеларство. Њиме су се бавили још стари Словени. Многа српска села по црквеним и другим властелинствима занимала су се њиме, те су била пуна уљаника или кошница. Стефан Немања је дао манастиру Хиландару четири уљаника, а са сваким уљаником по два човека. У вези са пчеларством иде и производња воска који се извозио из Србије у Цариград.

Поједина села бавила су се свиларством. Сељаци су у великој мери хранили свилене бубе дудовим лишћем. Једно од села властелинства манастира Св. Арханђела код Призрена давало је манастиру преко сто хиљада чаура годишње.

Због интензивног развитка разних грана привреде, многи наши манастири у средњем веку постали су узорна добра. Томе је знатно допринело и то, што су и калуђери привређивали по својим монашким колонијама и манастирима. Тако је Св. Сава у Хиландару обрађивао једно поље које се и данас назива *Савино поље*. И други називи, као *калуђерско поље*, *калуђерске ливаде*; млинови: *горњи, средњи и доњи калуђер* сведоче о раду монаха. Свети Сава је одредио Хиландарским типиком да рад у манастиру и на имању мора да се обавља пажљиво, добро и часно.

Унапређењу црквене привреде, знатно је допринела и нарочита организација за надзор, за повећање производње и за уредно економисање. О томе су се бринуле нарочите власти које су постављали игумани са братијом, а и владари-китори имали су стварна и почасна права према својој задужбини – манастиру (*киторско право*). Они су могли постављати власти за управљање имањем и манастирским ризницама. То своје право могли су пренети на своје наследнике (*геривачко право*). Тако је Стефан Немања пренео писмено своје киторско право на свога сина великог жупана Стефана.

На челу такве службе налази се *економ* као управник свих манастирских добара. Његови помоћници су *подеконом* или *столашићи економ* (*параеконом*). На појединим имањима постојали су помоћни органи *методијски економи* и *дворани*. Ради

контроле, Св. Сава је наредио да се воде посебне књиге са ставкама прихода и расхода. Њих је водио *дохијар* који је иначе био руководилац манастирском *дохијом*. Дохија је посебно одељење у манастиру у коме се чувају намирнице потребне за исхрану манастирског братства (уље, маслине, туршија, усљена риба, икра и слично).

Свети Сава је својим типицима захтевао да се исправно ради и да се уредно воде рачунске књиге. Манастирски економ могао је, сагласно са игуманом, да шаље из манастира посебне надзорне органе на поједина имања. За тај посао бирани су обично старији и мудри калуђери који су били „мртви за страсти”.

Рударством су се у Србији најпре бавили домаћи рудари и ковачи, а од XIII века знатно су га унапредили немачки рудари Саси. Многобројни железни (Кучево, Копаоник, Глухавица и др.), бакарни (Кучево, Рудник, Кратово), оловни, а нарочито богати рудници сребра у Новом Брду, Сребрници, Јањеву, Руднику и други највише су допринели економском и финансијском јачању Србије у XIII, XIV и XV веку. У време деспота Ђурђа Бранковића, Ново Брдо је било један од најбогатијих рудника злата и сребра у Европи. Према тврђењу једног француског путописца, деспот је добијао од њега 200.000 дуката годишњег прихода.

Услед развијања рударства, долази до бржег унапређивања разних грана привредне производње и заната, па тиме и до бржег и већег развитка робне и новчане привреде. Тај развој изазива потребу ковања сребрног и бакарног новца. У Србији се најпре налазио у оптицају млетачки и византијски новац, али изгледа да је већ Стефан Првовенчани ковао новац. Од његовог сина краља Радослава сачувана су три комада бакарног новца, а постоји и новац са натписом краља Владислава. Тек за краља Уроша I почело је ковање новца у већој мери. Основна новчана јединица био је сребрни *перпер* у који се рачунало обично по 12 „динара гроша”, а некад и више.

Новац је кован у ковницама које су се налазиле у непосредној близини поједињих рудника (Брсково, Рудник, Ново Брдо, Плана).

Ковање новца убрзало је развитак новчане привреде. Новац су ковали касније и поједини градови, властела. И Пећка патријаршија ковала је свој новац. Она је на новцу неких српских великаша стављала најпре своје иницијале, а касније и цео натпис.

Услед ковања новца убрзано је унапређење увозне и извозне *трговине*. Њу су у својим рукама углавном држали Дубровник, Сплитани, Млечани, а у мањем броју трговци неких италијанских вароши (Анкона, Фиренца, Ђенова). Почек од Стефана Немање наши владари склапали су уговоре о слободи трговине. Године 1186. Стефан Немања склопио је уговор са Дубровчанима на основу кога им је дозволио да могу слободно трговати; између 1190. и 1192. он је издао једну повељу Сплитанима којом им дозвољава да могу слободно улазити у српску државу ради трговине под условом да дају царине – „...да си излазе слободно у моју земљу и сина ми Раствка у х'лмску земљу и сина ми В'лка у Зету“. У Босни је први трговачки уговор са Дубровчанима склопио бан Кулин 1189. године.

Највише су се увозили са Запада и Истока луксузни предмети: тканине, крзна, накит, скупоцено посуђе, оружје, уље, стакларија, сукно и друго, а извозила се стока и сточни производи, восак, мед, смола, руј, усољена риба и друго.

Занати су били ограничени углавном на подмиравање домаћих потреба, те се производи разних заната нису извозили. Многи занати у ово време представљају део домаће радиности. На манастирским властелинствима постојали су: ковачи, грнчари, седлари, кројачи или шавци свитари, шавци кожухари, шавци скорњани, клобучари, зидари и други. Још и до данас су се одржали називи поједињих села из онога доба који указују на врсту занимања њиховог становништва на манастирском властелинству.

*

Оживљавање привредних грана под Турском влашћу.

После пропasti српских средњовековних држава под турску власт, привреда је после кратког застоја и опадања опет оживела, али су многа манастирска имања разграбљена и опустела. Она која су и даље остала у поседу манастира и која су обделавана, оптерећивана су многим дажбинама. Са опадањем и настајањем анархије у турској држави, вршени су многи зулуми и насиља над манастирима, калуђерима и њиховом имовином. Султани су каткад својим ферманима узимали манастире и њихову имовину у заштиту, али од тога није било много користи, те су у XVII и XVIII веку нека манастирска и црквена имања читлучењем прешла стварно у турске руке. На тај начин полако је нестајало некадашњих црквених властелинстава.

За време Турака опадало је и рударство, те су повећаване дажбине на рударску рају. После кратког застоја у нашим земљама под турском влашћу, знатно су се развили неки занати, а међу њима и такви који раније нису постојали. Услед јачег развијања робно-новчане привреде појављују се трговци и занатлије у нешто већем броју и по селима. Развијању унутрашњег тржишта доприносе вешари и пазарни дани. И под Турцима Дубровчани држе највећи део трговине по нашим земљама. Они живе по многим нашим варошима у својим засебним колонијама. Као израз пораста робноновчаног пословања долази до пораста многих наших вароши, а тиме и до јачања и бројног пораста грађанског сталежа.

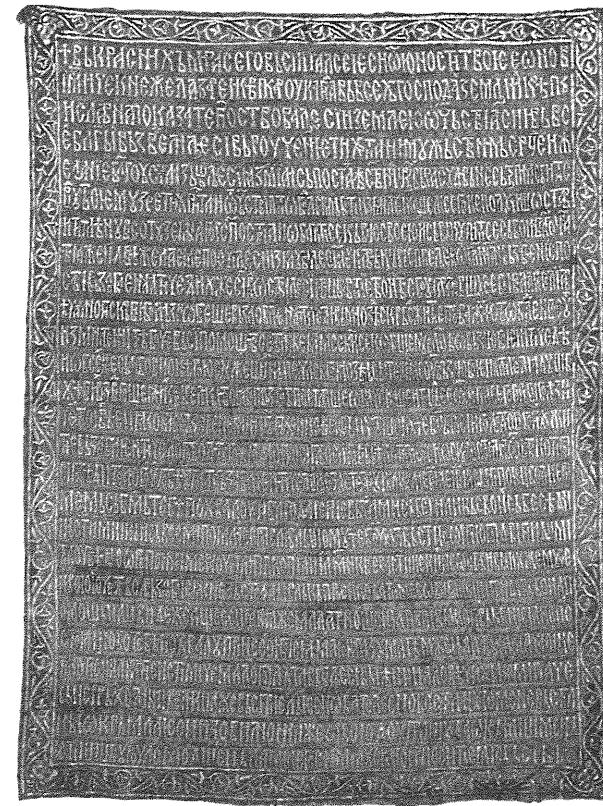
Стара српска књижевност доживела је свој пуни развитак тек после учвршења државне независности за време Стефана Немање и његових синова. Тада је Рашка решила у своју корист борбу о политичку превласт над српским народом. Развијању књижевности знатно је допринело добијање самосталности Српске цркве.

Први архиепископ српске самосталне Цркве, Св. Сава, јесте и први изразито српски писац. Са њиме почиње ред српских књижевних радника који се, с малим прекидом продолжава све до XVIII века, када почиње да се ствара нова српска књижевност. Српска књижевност писана је српскословенским језиком који се развио из старословенског. Тим језиком се писало све до XVIII века када преовлађује међу Србима руски утицај и руско-словенски језик којим се писало све до реформе Вука Караџића.

Сва српска књижевност дели се према своме *пореклу* на преводну и на изворну, а према *роду* на песништво и прозу.

а) **Песништво** је преводно и извorno. Извorno песништво усвојило је византијски метар дванаестерац („политички стих“). Међу најраније изворне песме спадају оне из друге половине XII века у којима се опева бекство Св. Саве у Свету Гору. „Неки људи научени Светим Духом, пише Доментијан, смилише песме и тужећи појаху о одласку богоумдрог младића“. Стихови о Св. Сави и Стефану Немањи састављани су све до XVIII века. Најчувеније изворне песме потичу из XV века. То су *Слово љубве* деспота Стефана Лазаревића и *Песма Богородици* Димитрија Кантакузина. Константин Филозоф завршио је стиховима биографију деспота Стефана.

Похвале су засебна књижевна врста чији је предмет уздизање личности и дела појединих владара и црквених старешина. Прва похвала налази се у биографији Стефана Немање од његовог сина Стефана Првовенчаног, а друга код

Монахиња Јефимија, Покров за мошти св. кнеза Лазара, 1402,
Београд, Музеј Српске православне цркве

Доментијана. Међу засебним похвалама истичу се седам похвала кнезу Лазару, међу којима нарочито *Похвала – молитва* кнезу Лазару коју је средином 1402. саставила наша прва жена књижевница, монахиња Јефимија, жена деспота Јована Угљеше. Она је после погибије свога мужа у бици на Марици живела на двору деспота Стефана. Њена *Похвала* убраја се међу најбоље књижевне саставе. Постоје још похвале деспоту Ђурђу Бранковићу, архиепископу Максиму и другима.

Понеки историјски податак може се наћи у *йовесним словима* која су се изгледа развила из похвалних говора. То су у ствари химне.

б) **Проза** обухвата забавну књижевност, историју, типике и писма.

Дела забавне књижевности била су омиљена код српске читалачке публике у средњем веку, нарочито хагиографије, апокрифи, романи и приповетке. *Хагиографије* садрже описе живота и рада, а нарочито подвигништва и мученичке смрти појединих светитеља (св. Ђорђа, св. Алексија итд.). Оне су се развиле из посебних списка о животу и о страдањима појединих светаца. Ти списи постоје већ од IV века. На Истоку су познати под именом мињеја и синаксара, а на Западу под именом мартирологија (*Acta martyrum*). *Апокрифе* је Црква одбацила као списе пуне нетачних и лажних верских учења. Они воде порекло из старе јеврејске књижевности. И старозаветни (књига о Адаму, књига Енохова итд.) и новозаветни (Јеванђеље младенства, разне апокалипсе и друго) апокрифи писани су говорним језиком; пуни су фантастичне садржине. Народ их је радо читao јер је био уверен да у њима може наћи тачне одговоре на низ често чудних питања која је себи постављао. *Романи* и *приповетке* превођени су са грчког и преношени су из западних књижевности. Најрађе су читани романи о Александру Великом (Александрида), о Тројанском рату, о Варлааму и Јоасафу, о Тристану и Изолди итд. Мноштво разноврсних приповедака и списка говори о животињама, о природи и другом.

Историја. За разлику од наведених радова из књижевности који су превођени, постоји засебна група оригиналних књижевних радова у прози. То су *биографије* или животи српских владара, архиепископа и патријарха из доба немањићке Србије. Биографије чине прелаз од хагиографије ка историјској биографији. Свети Сава је обрадио биографију свога оца Стефана Немање од његовог одласка у калуђере до смрти. То је учинио и Стефан Првовенчани. Он је у биографији Немањићкој

дао доста података о његовом животу и раду, али је описао и један део своје владавине. Један од Савиних ученика-калуђер Доментијан, добар зналац грчке књижевности и неких старих руских писаца, написао је Савину и Немањину биографију. Његово дело се тешко чита због мноштва фраза и ученог реторског стила. Много се лакше чита биографија св. Саве од Теодосија, романсијера и калуђера уметника.

У XIV веку бавили су се књижевним радом архиепископ Никодим, патријарх Данило III, епископ Марко и други. Али све њих засењује архиепископ Данило II својим зборником *Животи краљева и архиепископа српских*. Овај знаменити књижевни и историјски извор садржи драгоцене податке о животу наших владара почев од сина Стефана Првовенчаног, до цара Душана, свих архиепископа и неких патријараха Српске цркве. Овај зборник довршили су Данилови настављачи (*Данилова школа*) који су унели у зборник биографије самог архиепископа Данила II и Стефана Дечанског.

У XV веку истичу се двојица писаца биографа. Григорије Цамблак највише је писао на руском језику пошто је отишао у Русију и постао кијевски митрополит. Српској књижевности припада по својим списима о животу св. Петке, Стефана Дечанског и по служби истом владару. Биографија деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа највише од свих других има одлике историјског рада. На крају биографије, Константин Филозоф је обрадио родослов или генеалогију династије Немањића. Тиме је ударен темељ за развитак посебних историјских списка – *родослова*. Читав низ родослова појављује се нарочито од XVI века. У родословима се догађаји из историје групишу око имена владара из рода (отуда родослови) или династије Немањића. Постоји и знатан број старијих и млађих *летописа* који садрже податке само из наше историје, а који су бележени поступно по годинама или летима (отуда летописи).

Слично је и са *летописачким белешкама* и многобројним *записцима* и *написима* који по својој документарној вредности представљају често једине историјске изворе за многе догађаје.

У историјске списе спадају такође и *хронике* које су превођене са грчког језика. Оне садрже податке од створења света до времена односног писца. Код нас је превођена Хроника Јована Зонаре из XII века (у преводу Паралипоменон). Најрадије је читана хроника Георгија Монаха (Хамартола) из XI века позната у нашем преводу као *Летоповник*; из XII века је *Историјски преглед* Константина Манасеса. Угледајући се на ове хронике, наши писци су почели да састављају списе сличне хроникама који су познати под именом *хронографа* или *царославника* („књиге староставне” у народним песмама). У ове хронографе уношени су подаци из словенске прошлости (Хронограф житомислићки и други).

У прозу спадају *типици и писма*. О типицима смо већ раније говорили као о правилима за уређене манастирског живота. Из средњег века сачувано је дosta званичних, а мање приватних *писама*. Најстарије приватно писме јесте *Писмо идуману Сириону* који је Св. Сава послao 1234. из Јерусалима у Студеницу. Сачувана су и два писма Јелене, ћерке кнеза Лазара своме учитељу и духовнику Никону Јерусалимском.

Пошто су манастири у средњем веку били главна књижевна средишта, то се у њима радило на књижевности. У том погледу нагласили смо већ нарочити значај манастира Хиландара. Иначе, ретко је наћи неки наш манастир да у њему нису преписиване или превођене књиге на наш језик. Манастир Ресава (Манасија) за деспота Стефана Лазаревића постао је не само важно средиште књижевне делатности него су у њему калуђери чувене *ресавске школе* преводили и преписивањем умножавали многе књиге унесећи у њих одређене језичке реформе које је израдио Константин Филозоф. Једно од средишта ове књижевне делатности било је и Сmederevo за време деспота Ђурђа Бранковића.

*

Књижевност под турском влашћу и рад првих Штампарија. Политички услови за развитак српске књижевности много су се погоршали после пада српских средњовековних држава под турску власт. Плодна књижевна делатност из времена државне самосталности била је смањена и по обimu, и по врстама и по садржини, али се није угасила. То се види из чињенице да се тада јављају у већем броју родослови, летописи и хронографи. Четрдесетих година XVI века дошао је из Русије изасланик Богдан са задатком да пружи српским калуђерима потребне податке на основу којих ће они написати похвалне речи руским светитељима. Црноризац Аникита, звани Лав Филолог, био је писац тих похвалних речи. Под турском влашћу живео је и радио у XVII веку пећки патријарх Пајсије који је познат у историји књижевности као настављач наших биографа. Међутим, претежни део књижевне и књижевно-историјске делатности под Турцима од половине XV века па надаље састоји се у преписивању и превођењу најразличитијих књига богослужбене садржине за црквене потребе.

И поред преписивања богослужбених књига, оне су стално недостајале јер су их Турци развлачили и уништавали. Тек са појавом *штампарија* мења се техника књижевног посла, те се књиге отуда умножавају штампањем. Прву српску штампарију набавио је у Млецима и пренео је у Црну Гору Ђурађ Црнојевић. У њој је од почетка 1494. до 1496. штампано неколико књига (октоих прва четири гласа или „првогласник“ Октоих од петог до осмог гласа или „Петогласник“, Псалтир, Молитвеник и Четворојеванђеље). После пада Црне Горе под турску власт, неки виђенији људи иселили су се у Млетке. Међу њима се налазио и Божидар Вуковић, родом из Подгорице. Он је у Млецима основао штампарију у којој је од 1519. до 1638. године (Божидара је наследио син Вићенцо) штампан велики број ћириличних књига које се и данас налазе по многим црквама и

манастирима широм српског народа. Средином XVI века манастир Милешева набавио је из Италије једну штампарију у којој је штампан 1544. псалтир уз који су приложени синаксари дневни и посни и часловач. Ђурђе Љубовић са својим братом калуђером Теодором пренео је 1520. из Венеције у Горажде једну штампарију. У манастиру Грачаници на Косову уредио је владика Никанор једну штампарију у којој је 1539. штампан октоих. Године 1552. радила је једна штампарија у Београду. У доба обнављања Пећке патријаршије радиле су штампарије у Милешеви, Мркшиној цркви и Скадру.

И рукописне и штампане књиге чуване су у *манастирским књижницама*. Прва српска књижница основана је у манастиру Хиландару књигама које су приложили св. Сава и Немања (1198). Свети Сава је основао *жичку* и *студеничку* књижницу. Он је повећавао број књига у њима, делима које је доносио са својих путовања по Истоку. Узимање и изношење књига из манастирских књижница било је забрањено, осим у случају пожара и земљотреса. Благодарећи таквом наређењу св. Саве, до данас су сачувани ретки и скучи примерци који су већ од XII века скупљани и одношени у Хиландар (нпр. Мирослављево јеванђеље).

Поред манастирских, постојале су и *гворске књижнице*. Зна се да се у породици краља Владислава налазило тридесет рукописа. Најбогатију књижницу имао је „књиголубац” деспот Стефан Лазаревић. Он је био наш најобразованiji владар у средњем веку. Говорио је шест језика и, као сви владари у Европи у доба хуманизма, добро је познавао класичну књижевност, а уз то је и сам био писац. Савременици су га упоређивали са Птоломејем, оснивачем знамените Александријске библиотеке.

Цар Душан је послao у Дубровник многа грчка и латинска књижевна дела ради тога да Дубровчани оснују књижницу са његовим именом.

И неки епископи имали су своје библиотеке. Новобрдски митрополит Никанор, оснивач штампарије у Грачаници, имао је за оно доба доста велику библиотеку од 27 мањих и већих књига богослужбене садржине.

Осим књижница, постојале су и *ризнице* или благајне у којима су чуване све драгоцености. У њима су чуване црквене одједе и богослужбене утвари, многе повеље или званична акта а које су државне власти давале појединцу или манастиру, затим, законске одлуке писане на нарочитој хартији са златним печатом (отуда хрисовуља), уговори, преписи, писма и слично. Тако су ризнице биле у исти мах и наше прве манастирске архиве. На њих се много пазило. Свети Сава је забранио монасима да стварају личне ризнице. Краљица Јелена поставила је у својој задужбини стараоца ризнице-ризничара.

СРПСКА УМЕТНОСТ

Уметност и уметнички живот постојали су на Балканском полуострву још пре долaska Словена. У архитектури, познати храмови су грађени у облику базилика, као храм у Солину код Сплита који је саграђен по узору на храмове у Аквилеји (Чедаду), или тробродна катедрална базилика из V века у Стобима код Градског. Од вајарских радова истичу се мраморни капители амвона у Стобима и друго. У Београду је откопана једна лепа старохришћанска гробница (саркофаг) на којој су у плитком рељефу израђене сцене из живота пророка Јоне. Од дела сликарске уметности сачувано је доста мозаика, нешто фресака и слично.

Познато је да је у српској држави пре Стефана Немање било цркава у Зети и зетском приморју (црква Св. Михаила у Стону, Св. Срђа и Вакха на Бојани итд.) и у Рашкој цркви (Св. Петра код Новог Пазара). Оне су биле укraшене фрескама.

Слично старој српској књижевности, и стара српска уметност доживела је свој пуни развитак после учвршења државне самосталности и добијања црквене самосталности за време Немањића. Тада се развијају у већој мери него раније неимарство (архитектура), сликарство, вајарство, примењена уметност и

музика. У почетку свога развитка, српска уметност развијала се под утицајем Византије, источних земаља и Запада преко нашег Приморја.

а) **Градитељство (архитектура)** је било црквено и световно. Црквено неимарство представљају црквене грађевине зидане у различитим стиловима. У XIII веку под утицајем Истока и романског стила са Запада развио се *рашки стил* зидања цркава са једним бродом или лађом (наос) изнад кога је постављено кубе. Оне имају припрате са бочним капелама (Ђурђеви ступови у Расу, Студеница, Жича, црква Св. Апостола у Пећи, Милешева, Морача, Сопоћани и друге). Са ширењем српске државе ка југу за време краља Милутина и после, јача византијски утицај у уметности. Основне цркве су у облику равнокраког крста са једним централним и четири бочна кубета. У том *српско-византијском стилу* грађене су Грачаница на Косову, црква Св. Димитрија и Богородично-црква у Пећи, Богородица Љевишча у Призрену и друге. У међувремену, од битке на Марици до пропasti Српске деспотовине развио се *моравски стил*. Цркве овога стила имају основу у облику уписаног крста, а новину представљају северна и јужна певничка апсида са кулом-звоником на западној страни која сачињава једну архитектонску целину са лађом цркве, дајући на тај начин утисак једнобродне цркве. На спољашњости (фасади) преовлађује шаренило боја, има слепих аркада, розета, украса у плитком рељефу око прозора и слично. У стилу моравске школе зидане су Раваница и Лазарица, задужбине кнеза Лазара и кнегиње Милице – манастир Љубостиња, деспота Стефана Високог – манастир Ресава (Манасија) и други. За моравски стил стручњаци тврде да је „најоригиналнији и најјасније дефинисани стил старе српске уметности”.

У световно градитељство спадају *војна* утврђења или градови (Маглич, Крушевица, Голубац, Смедерево итд.), утврђене вароши (Ново Брдо, Београд), утврђени манастири (Ресава, Раваница, Хиландар). Међу *световним* грађевинама

треба споменути многобројне утврђене дворове и летњиковце наших владара и палате архиепископа. Архиепископ Данило II подигао је дрвене палате у Магличу и лепе дворове са високим палатама у Јелащцима.

б) **Сликарство.** Иконостаси, равне површине зидова по храмовима, манастирским палатама, трпезаријама и дворцима наших владара украшавани су сликама из библијске, црквене и народне историје. Велику уметничку, историјску и етнографску вредност имају слике историјских личности и композиције дона-торске, биографске и тријумфалне.

Сликари су обично радили на свеже омалтерисаном зиду (*al fresco*, отуда фреска), а мање на осушеном омалтерисаном зиду (*al secco*). Број фресака у неким манастирима досеже до 1.000 (Дечани). Оне представљају најбогатију сачувану целину коју је оставила уметност на Истоку (Римшијдер-Хернер), па се због тога с правом каже да су српски манастири наше драгоцене средњовековне галерије слика и уметничко-историјски музеји. По својој уметничкој вредности, српске фреске XIII и XIV века налазе се изнад византијског и зидног сликарства, а српски сликари спадају се у ред највећих мајстора светске уметности (Мије, Окуњев и други). Фреске манастира Сопоћана упоређују се са грчким делима пре Фидије (V век пре Христа), изнад којих су својим духовним квалитетом. „Оне су равне – пише француски научник Ели Фор – можда и супериорније, највишим инспирацијама Дучовим и Ђотовим!” То је златно доба српске уметности.

Сликарство икона постало је од XIII века „елитна сликарска уметност”. Сачуван је известан број драгоцених српских икона на дрвету рађених у Дечанима, Хиландару, Риму, Барију и у другим местима.

Постојало је неколико сликарских правца или школа. Сликари су били мањом монаси, али их је било и свештеника и световињака. У своме раду они су користили нарочите уџбенике или типике (*ерминија*) који су садржали рецепте за боје и прописе

о начину сликања. Један такав типик саставио је средином 1599. охридски архиепископ Нектарије, родом из Велеса (†1626). Сликари су се називали *зоографи* или *живојисци*, а сликарство *зоографија* или *живојис*.

Поред фресака на зидовима и икона на дасци, рађен је у мањој мери и *мозаик* који се добијао складним ређањем разнобојних каменчића и стакла у циљу израде слика и разних украса. У техници мозаика, израђивани су патоси од разнобојног мермера и неке врсте данашње цементне смесе за оне боје које се нису налазиле међу врстама мермера (Св. Архангело цара Душана код Призрена). Наши родослови тврде да се патос призренске цркве не може никде наћи!

Засебну врсту уметности представља уметност књигописца (*вивлографи*) који су не само преписивали књиге, него су их и украшавали сликаним украсима (*минијатуристи*), израђивали украсне натписе у црвеној боји (*рубрикатори*). Заглавља многих црквених књига украшена су почетним цртежима (*заславе*), а почетна слова малим композицијама, ситним фигурама људи, животиња, геометријских облика, и билојих мотива, који се преплићу и саплићу око слова. Сви такви украси познати су под именом *минијатуре* (по имену црвене боје *minium*). Надалеко су познате минијатуре *Мирослављевог* и *Вукановог јеванђеља* из XII века; *Радосављевог јеванђеља* из доба око 1428. која су лепо украшена заглављима и иницијалима; *Шесдесетнев*; граматика Теодора Спан-Ђосе из XIII века; украси *Српског йсалтира* из XIV века у Минхену; Романа Хромог који је радио у XIV веку у хиландарској преписивачкој радионици, протопопа Јована Србина из Кратова из XVI века и других.

Доста је негована и *живојисна орнаментика*. То су сликани украси разних геометријских облика са стилизованим лишћем и цветовима. Њоме су укравашаване празне површине зидова у прозорима, олтарима и другде. И на геометријској и на билој орнаментици осећају се источни (јерменски, месопотамски) и други утицаји.

в) **Вајарство** је такође неговано, нарочито пластична декорација у мрамору и у дрвету. Ако су украси извајани тако да се много истичу изнад равне површине, онда је то *високи рељеф*, а ако се не истичу онда је то *ниски рељеф (барељеф)*. Класични су у том погледу камени портал и прозор апсиде у Студеници, портал у Дечанима, довраци у Пећкој патријаршији, Богородица у Соколици, код Митровице и на другим местима.

Ако се обликује у дрвету онда је то *дуборез* или *којаница*, а уметници су *дуборесци* или *којаничари*. Они су резали ножем и длетом разноврсне украсе у ораховини, липовини и храстовини.

г) **Примењена уметност** заступљена је радовима у металу и у тканини. Кујунџије су ливењем и искуцавањем метала израђивали лепо украшене предмете намењене махом потребама цркава, као што су св. сасуди (путир, дискос и слично) и освећени предмети (петохлебнице, рипиде, кадионице и друго). Корице јеванђеља укравашаване су рељефима од кованог сребра. Поред те ситне пластике окова, и многе иконе израђиване су искуцавањем.

На двору краља Драгутина постојала је радионица за примењену уметност. У њој су златари или сокалници израђивали златне и сребрне свештене сасуде и укравашавали их бисером и драгим камењем. Производе своје радионице краљ Драгутин је слao у Русију своме пријатељу кнезу Василију, у Јерусалим, на Синај и у друга места. Краљ Милутин доводио је мајсторе из Венеције да му израђују разне сасуде.

У радове примењене уметности од тканине спада *црквени и народни уметнички вез*. То је ручни рад везен свиленим концем и позлаћеном жицом обично на црвено обојеној свили. Та свила доношена је из царских текстилних радионица у Цариграду, из Италије, Дубровника и из грчког рада Тиве у Беотији, познатог центра свиларске индустрије. Текстилна орнаментика на свили састоји се из слика и других украса на оделу, завесама, одаждама, плаштаницама, покровима за мошти светаца и другде.

Изгледа да код нас у време Светог Саве још није рађен црквени уметнички вез. Због тога се он при повратку са поклоничког путовања по Истоку задржао у Цариграду где „остаде чинећи свете потребе са царским мајсторима”. Непосредно пред смрт, послао је из Трнова у Србију многе предмете за црквене потребе скупљене у Јерусалиму.

Тек за време краљице Јелене, спомиње се у Брињацима радионица за вез. Она је у своме двору основала једну врсту домаћичке школе у којој су кћери сиромашних родитеља училе ручни рад. Краљица Јелена је поклонила златоткане завесе својим задужбинама, манастиру Градцу. Њене снажне, краљица Симонида и краљица Катарина, покриле су њен гроб „драгоценним златним засторима”. Драгутин је приликом предаје престола своме брату краљу Милутину, поклонио осим коња и оружја, још и скупоцене златоткане хаљине.

Позната везиља била је монахиња Јефимија, жена деспота Јована Угљеше која је, у „недостижном складу уметности и душевне топлине”, извела покров за мошти кнеза Лазара са лепом похвалом. И ћерка деспота Ђурђа, Катарина, жена Улриха Цељског позната је везиља. Зна се и за имена везиља – јерођакона Макарија и Христифора Жефаровића.

д) **Музика** је инструментална и вокална.

Већ у VI веку спомињу се Словени који су умели да свирају на гитари; у XI веку словенски музичари и играчи познати су у Немачкој; у XII веку папа Александар III на своме путу кроз Далмацију дивио се словенским народним песмама. У сватовима краља Радослава свирало се у бубњеве, тимпане и гусле. Свирало се у фруле и гајде, па и у рог. Од XV до XVII века српски музичари су радо примани у дворове пољских племића.

Црквено појање или црквена песма, неговано је код Срба после примања хришћанства, тако да се већ у време Светог Саве разликовало српско појање од грчких мелодија које су, иначе, служиле за узор. Уз помоћ својих ученика Светог Сава је уводио

редовна богослужења на српскословенском језику. Црквено појање, поред народа, познавала је и многа властела. Стефан Немања и Свети Сава ишли су редовно на богослужења. Архиепископ Арсеније I био је добар црквени појац и толико је волео духовну песму, да су га и болесног (одузетог) на рукама редовно носили више од три године на богослужење. На самрти је замолио присутне да поју, те је тако уз складне звуке похвалних славословља испустио душу. Архиепископ Јевстатије I, такође је уживао у слушању црквеног појања. Краљица Јелена непрестано је појала црквене песме Богу „да би могла избећи од животног немира”. И она је тражила да јој се поје док је умирала.

У дворским и катедралним храмовима средњовековне Србије певали су хорови за певницама. Њима су управљали *доместици*. Доместик Раул из Зихне живео је у Серу на двору царице Јелене, удовице цара Душана. У XV веку на двору деспота Ђурђа Бранковића живео је доместик кир Стефан Србин. Познате су његове композиције које се и данас изводе (*Ниње сили и Вкусите и видите*), а које су забележене византијским нотним системом (*неуме*), затим, стихире под називом „сервикон” од другог аутора итд. Из тога доба су и композитори Исаја Србин, јеромонах манастира Матејче код Куманова и Никола Србин, вероватно из Младог Нагоричана.

Прва српска штампана књига јесте осмогласник (*Октоих*). Она садржи текстове за појање свих осам гласова. Сачувана је *Псалтирија* Стефана Србина из XV века са текстовима који су се појали по неумама.

СРПСКА АРХИЕПИСКОПИЈА

Страна

Предговор	5
Добијање самосталности српске цркве 1219. године. – Сава, први српски архиепископ (1219–1233). – Крмчија као основни закон за уређење Српске цркве	7
Организација Српске архиепископије. – Напад охридског архиепископа Димитрија Хоматијана на Св. Саву и његов протест против самосталности Српске цркве. – Самосталност добијена на основу канона	10
Рад Св. Саве и живот Српске цркве до његовог одрицања од управе. – Прво путовање Св. Саве у Свету земљу. – Одрицање Св. Саве од управе Српском црквом и његов други одлазак на Исток	15
Смрт Св. Саве у Трнову, пренос и сахрана у Милешеви и прогла- шење за светитеља	18
Књижевни рад Св. Саве и његов општи значај за Српску цркву и српску државу	19
Наследници Св. Саве од св. Арсенија до Саве III (1233–1316). – Архиепископ Арсеније I и његов рад. – Премештање седишта Српске архиепископије из Жиче у Пећ и подизање пећког манастира	22
Архиепископ Сава II – Економски развој Србије за време владе краља Уроша. Урошеве и Јеленине задужбине	23

Архиепископ Данило I и Јоаникије I. – Краљ Драгутин и његов савез са Анжујском династијом. – Подела власти између Драгутина и Милутина у Дежаву, 1282. 26

Архиепископ Јевстатије I, Јаков, Јевстатије II и Сава III. Успон српске државе за време краља Милутина. – Сукоби између Драгутина и Милутина. Сукоб Милутина са сином Стефаном. – Улога Цркве у овим сукобима. – Задужбине краља Милутина 29

Архиепископ Никодим и Данило II и њихов утицај на политички живот у Србији. – Књижевни рад архиепископа Никодима и Данила II 38

Српска превласт на Балканском полуострву – Краљ Стефан Дечански и значај српске победе на Велбужду 1330. – Подизање манастира Дечана. Збаџивање Стефана Дечанског са престола и његова смрт. – Успон српске државе за владе цара Душана (краљ, 1331–1346; цар, 1346–1355) и његов рад на унутрашњој консолидацији 41

СРПСКА ПАТРИЈАРШИЈА

Проглас царевине и патријаршије. – Помесни сабор у Скопљу и проглас Патријаршије. – Крунисање Душана за цара. – Каноничност прогласа Српске патријаршије. – Законик цара Душана 47

Поводом прогласа Српске патријаршије 52

Рад цара Душана на сузбијању Османлија и његова изненадна смрт. – Значај цара Душана за српску државу и Цркву. – Задужбине цара Душана 53

Распадање Душановог царства. – Цар Урош и његов стриц Симеон 56

Последице распада Душановог царства по државу и Цркву. – Покушај цариградског патријарха за измирење са Српском црквом. – Делимично измирење са Васељенском патријаршијом за време деспота Јована Угљеше (1368). – Пораз српске војске на реци Марици и његове последице (1371) 57

Измирење са Цариградском патријаршијом. – Краљ Марко. – Кнез Лазар као владар северних области српске државе. – Акција светогорских монаха код кнеза Лазара за измирење са Васељенском патријаршијом 60

Црквени сабор у Пећи октобра 1375. и избор патријарха Јефрема 62

Савез кнеза Лазара и босанског бана Твртка против жупана Николе Алтомановића 65

Битка на Косову и тешке последице овога пораза по српску државу и Цркву. – Патријарси Спиридон и Данило III. – Косово у народним песмама и Косовска етика 66

Кнегиња Милица и подизање Љубостиње 72

Деспот Стефан Високи (1389–1427). – Битка на Ровинама (1395) и код Никопоља (1396). – Битка код Ангоре 1402. и промена српске политике према Турцима. – Политички, привредни и културни успон за време деспота Стефана. – Реформа књижевног језика у Ресави и књижевност. – Задужбине деспота Стефана и нови стил у грађевинарству. – Патријарси Сава V, Кирил и Никон 73

Деспот Ђурађ Бранковић и његов значај за православље. – Политичке прилике у Србији и око ње. – Подизање Смедерева. – Први пад Деспотовине под Турке 1439. и њена обнова Сегединским миром 1444. – Православље деспота Ђурђа и његове задужбине. Патријарх Никодим. – Књижевна делатност за владе деспота Ђурђа. – Премештање седишта српског патријарха из Жиче у Смедерево 81

Турска освајања српских држава. – Унутрашње борбе у Србији за време деспота Лазара и пад Деспотовине 1459. – Слабљење и пад Босне 1463. Издавање Херцеговине из босанске државе. – Пад Херцеговине 1481. – Издавање Зете из српске државе, њено слабљење и пад 1496.	86
Српска патријаршија после пада Деспотовине. – Српски патријарси после пада Деспотовине под Турке	90
Смедеревски митрополит Павле и буна против Охридске архиепископије	91
Патријарх Макарије и обнова Српске патријаршије 1557. – Даље ширење турске власти и сеобе нашег народа ка северу и северозападу. – Турци према српском народу средином XVI века и обнова Пећке патријаршије. – Простирање и организација Пећке патријаршије. Патријарх Макарије. – Наследници патријарха Макарија	95
Патријарх Јован и покрет Срба за ослобођење од Турака. – Устанак Срба у Банату и спаљивање моштију св. Саве (1594). – Устанак у Пећи (1594) и Херцеговини (1597). – Патријарх Јован као јерарх	102
Политички и књижевни рад патријарха Пајсеја	108
Патријарси Гаврило I Рајић и Максим Скопљанац	111
Патријарх Арсеније III Црнојевић и његов рад на ослобођењу српског народа од Турака. – Политичке прилике. Рат Аустрије и Св. лиге против Турака (1683–1699). – Српски устаници и учествовање у борбама. – Сеоба Срба у Угарску 1690. и добијање привилегија. – Даље борбе и закључење Карловачког мира 1699.	113
Пећки патријарх Калиник I и сређивање односа између Пећке патријаршије и Крушедолске (Карловачке) митрополије. – Рад патријарха Калиника I на сређивању прилика после	

Сеобе 1690. – Калиникова борба против унијатске пропаганде. – Давање аутономије Крушедолској (Карловачкој) митрополији, 1710.	119
Патријарх Арсеније IV и нова сеоба Срба 1737. – Руско-аустријски рат против Турске и устанак Срба и Климената	122
Постепено потпадање Пећке патријаршије под управу Цариградске патријаршије. – Смањење територије Пећке патријаршије у XVII и XVIII веку. – Турци губе поверење у Србе пећке патријархе и уместо њих доводе Грке	124
Укидање Пећке патријаршије 1766. – Молба патријарха Калиника II и грчких епископа за укидање Пећке патријаршије. – Укидање Охридске архиепископије	127
Монаштво и манастири од 1219. до 1766. – Монаштво у српској држави и ван ње. – Облици монашког живота и типици – Манастири као верски центри. Светитељи и њихова канонизација. – Манастири као политички центри. – Манастири као културни центри. Значај манастира Хиландара	130
Државно уређење и управа у средњовековној Србији. – Име државе. – Владар и управа државом. – Владар и његов двор. – Војска. – Сабори. – Законодавство. – Судство	136
Друштвено уређење (сталежи). – Велика и мала властела (племићи). – Неплемићко становништво. – Постепено нестањање сталешких разлика под Турцима	138
Привредни живот. – Сточарство. – Земљорадња. – Воћарство. – Виноградарство. – Шуме. – Лов. – Пчеларство. – Свиларство. – Организација привредне производње на манастирским имањима. – Рударство. – Развитак робне и новчане привреде – Трговина. – Занати	141
Оживљавање поједињих привредних грана под турском влашћу ..	147
Српска књижевност. – а) песништво: Похвале. – Повесна слова (Химне)	148

б) Проза: Забавна књижевност (хагиографије, апокрифи, романи и приповетке) историја (биографије, родослови, летописи, летописачке белешке, записи, натписи, хронике, хронографи или цароставници), типици и писма	150
Књижевност под турском влашћу и рад првих штампарија	153
Манастирске и дворске књижнице. Ризнице	154
Српска уметност. – а) Градитељство (Архитектура). – б) Сликарство. – в) Вајарство. – г) Примењена уметност. – д) Музика: инструментална и вокална. – Црквено појање	155

Др Рајко Л. Веселиновић
ИСТОРИЈА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
СА НАРОДНОМ ИСТОРИЈОМ

КЊИГА II
(1219–1766)

Библиотека
Богословски уџбеници 14

Уредник
Епископ далматински Фотије

Обрада
Живорад Јанковић

Издаје
СВЕТИ АРХИЈЕРЕЈСКИ СИНOD
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ, БЕОГРАД

Штампа
Штампарија Српске патријаршије
Београд

Тираж
1.000 примерака

Београд, 2010.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

37.016:271.222(497.11)-9"1219/1766"(075.3)

ВЕСЕЛИНОВИЋ, Рајко Л., 1912–1987

Историја Српске цркве са народном
историјом : (1219–1766) : књ. 2 : уџбеник за
ученике богословије / Рајко Л. Веселиновић. -
2. исправљено изд. - Београд : Свети архијерејски
синод Српске православне цркве, 2010 (Београд :
Српска патријаршија). - 166 стр. : илустр. ; 20 cm. -
(Библиотека Богословски уџбеници ; 14)

Тираж 1.000.

ISBN 978-86-7295-018-2

COBISS.SR-ID 178731532

ISBN 978-86-7295-018-2

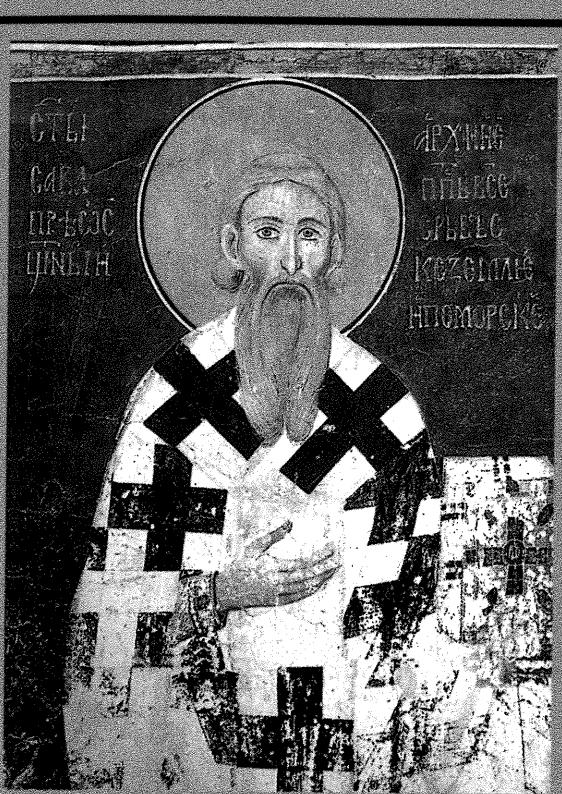

Историја Српске православне цркве са народном историјом II

Др Рајко Д. Веселиновић

БОГОСЛОВСКИ УЧБЕНИЦИ

14

Др Рајко Л. Веселиновић

Историја Српске православне цркве са народном историјом

КЊИГА II
(1219-1766)